श्रीः ।

श्रीमद्द्रोणोपाध्यायान्नंभट्टविरचितः ।

तर्कसंग्रहः ।

(नीलकण्ठी–दीपिकासहितः)

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीनीलकण्ठभट्टकृतेन
तर्कसंग्रहदीपिकाप्रकाशव्याख्यानेनसंयुतया

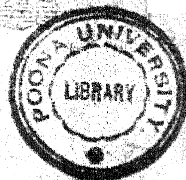
उक्तान्नंभट्टोपाध्यायकृतयैवदीपिकयासमेतः ।

जयपुरीयपाठशालाध्यापकदाधीचकुलोत्पन्न–
पण्डितशिवदत्तेन संशोधितः ।

स च

खमराज श्रीकृष्णदास इत्यनेन
मुम्बय्यां
स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणयन्त्रालये
अङ्कितः ।

शके १८१९, संवत् १९५४.

श्रीः ।

तर्कसंग्रहः ।

प्रकाशेन(नीलकण्ठ्या)समेतया दीपिकया

उद्द्योतितः ।

मूलम् ।

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ॥
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥ १ ॥

दीपिका ।

विश्वेश्वरं साम्बमूर्तिं प्रणिपत्य गिरं गुरुम् ॥
टीकां शिशुहितां कुर्वे तर्कसंग्रहदीपिकाम् ॥ १ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारानुमितप्रातिबोधितकर्तव्यताकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नंश्चिकीर्षितं ग्रन्थादौ प्रतिजानीते । निधायेति । ननु मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं नास्ति । मङ्गले कृतेपि कादम्बर्यादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यदर्शनात् मङ्गलाभावेपि किरणावल्यादौसमाप्तिदर्शनात् अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति चेत् । न कादम्बर्यादौ विघ्नबाहुल्यात्समाप्त्यभावः । किरणावल्यादौ तु ग्रन्थाद्बहिरेव मङ्गलं कृतमतो न व्यभिचारः। ननु मङ्गलस्य कर्तव्यत्वे किं प्रमाणमिति चेत्।न शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् " समाप्तिकामो मङ्गल-

माचरेत्" इति श्रुतेः । तथाहि मङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताकम् अलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत् । भोजनादौ व्यभिचारवारणायालौकिकेति । रात्रिश्राद्धादौ व्यभिचारवारणायाविगीतेति । शिष्टपदं स्पष्टार्थम् "न कुर्यान्निष्फलं कर्म" इति जलताडनादेरपि निषिद्धत्वादिति ॥

नीलकण्ठी ।

वन्दे गुरुं शिवं साम्बं दक्षिणामूर्तिमव्ययम् ॥
यद्वन्दनेन मन्दोपि विन्देद्गुरुसमानताम् ॥ १ ॥

पारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये समाचरितं मङ्गलमीश्वरनत्यात्मकं शिष्यशिक्षायै निबध्नंश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते । **विश्वेश्वरमिति** । गिरां गुरुं निखिलविद्यानामुपदेष्टारं इदमपि विश्वेश्वरे विशेषणम् ॥ '**गिरं गुरुम्**' **इति** पाठेतु 'सरस्वतीं विद्यागुरुं च प्रणिपत्य' इत्यर्थो बोध्यः ॥ स्वग्रन्थस्येतरग्रन्थैरगतार्थतां दर्शयति-**शिशुहितामिति** । **तर्कसंग्रहदीपिकां** तर्कसंग्रहार्थप्रकाशिकाम् ॥ आचरितस्य मङ्गलस्य तन्निबन्धस्य च फलं दर्शयति ॥ **चिकीर्षितेत्यादिना ॥**

ननु समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य कारणता स्याच्चेत् तदा तदाचरणं युज्यते । सैव न संभवतीत्याशङ्कते । **नन्विति** ॥ **व्यभिचारादिति** अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्नियतान्वयव्यतिरेकसहचारनिश्चयरूपकारणासंभवेन न कारणत्वनिश्चय इत्यभिसंधिः ॥ **समाप्त्यभावइति** । अतो न व्यभिचारइत्यनेनान्वयः ॥ विघ्नान्यूनसंख्याकस्य बलवत्तरस्य वा मङ्गलस्य विघ्ननिरसनद्वारा समाप्तिसाधनत्वेन तादृशमङ्गलाभावान्नान्वयव्यभिचार इति भावः ॥ **बहिरेवेति** । जन्मातर एवेत्यर्थः । अतःकुत्रचिद्ग्रन्थकर्तुर्नास्तिकत्वेऽपि न क्षतिः ॥ **अत इति** । तादृशमङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा

समाप्तिकारणत्वसत्त्वान्न व्यतिरेकव्यभिचार इत्यर्थः । एवं च कारणत्वं सिध्यतीति भावः ॥ परेतु 'अत उक्तहेतुद्वयात् न व्यभिचारः नान्वयव्यतिरेकव्यभिचारः' इति व्याचख्युः ॥ मणिकृतस्तु मङ्गलस्य विघ्नध्वंस एव फलम् । समाप्तिस्तु स्वसामग्रीवशादेवेत्याहुः ॥ एतत्तत्वमस्मदीयचिन्तामणिव्याख्यायामनुसंधेयम् ॥ मङ्गलस्य श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **अनुमितश्रुतेरेवेति** ॥ अत्रायमाशयः श्रुतेर्वेदबोधितकर्तव्यताकत्वरूपवक्ष्यमाणविधेयकोटिप्रविष्टत्वेऽपि तदन्तर्भावेण विधेयत्वमभ्युपगम्यते । तच्छ्रुतेरनुमितिपूर्वमसिद्धत्वात् ॥ एतेन 'वह्न्यादिसाध्यकानुमितिविषयतामादाय वह्नित्वादिकमनुमितम्' इति व्यवहाराभावेन श्रुतावनुमितत्वव्यवहारः कथमिति शङ्का निरस्ता ॥ श्रुतौ विधेयताभ्युपगमेन तादृशव्यवहारे बाधकाभावात् ॥ एवकारोऽप्यर्थकः ॥ तेन मङ्गलं कर्तव्यं समाप्तिफलकत्वात् इत्यनुमानरूपप्रमाणान्तरसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति ॥ अन्ये तु 'स्वबोधितकर्तव्यताकत्वसंबन्धेन श्रुतेरेव साध्यता । अग्रिमग्रन्थस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । एवं च श्रुतेरनुमितत्वोपपत्तिः' इत्याहुः । **अलौकिकेति** । विधिमन्तरा रागादिमात्रभिन्नेत्यर्थः ॥ **अविगीतेति** । धर्म्मशास्त्रानिषिद्धेत्यर्थः ॥ **शिष्टेति** । वेदोक्ततत्वज्ञानेन विहितकर्मकारीत्यर्थः ॥ वेदोक्ताहिंसादिकर्तरि बौद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय तृतीयान्तम् । **आचारविषयत्वादिति** । **आचारः** कृतिः तस्या वृत्यानियामकविषयतासंबन्धेन हेतुता विवादग्रस्तोत्तितद्विषयत्वस्य हेतुत्वानुधावनमिति भावः॥यथाक्रमं हेतुविशेषणप्रयोजनमाह-**भोजनादौ इत्यादिना**॥ ननु अलौकिकाविगीताचारविषयत्वस्यैव हेतुतास्तु । अशिष्टाचारविषये तादृशहेतोरसत्वेन व्यभिचारासंभवात् इत्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति **शिष्टपदमिति** ॥ जलताडनादौ अशिष्टाचारविषये

हेतोरसत्वंस्फुटयति **न कुर्यादिति** ॥ स्वर्गादिफले व्यभिचारवारणाय **आचारविषयत्वेति** ॥ विधेयतया आचारविषयत्वार्थकम् इति संक्षेपः ।

(इति मङ्गलवादः)

दीपिका—तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते तर्काः द्रव्यादिसप्तपदार्थास्तेषां संग्रहः संक्षेपेण स्वरूपकथनं क्रियते इत्यर्थः॥ कस्मै प्रयोजनायेत्यतआह । सुखबोधायेति । सुखेनानायासेन बोधः पदार्थज्ञानं तस्मा इत्यर्थः । ननु बहुषु तर्कग्रन्थेषु सत्सु किमर्थमपूर्वग्रंथः क्रियत इत्यत आह । बालनामिति । तेषामतिविस्तृतत्वाद्बालानां बोधो न भवतीत्यर्थः ॥ ग्रहणधारणपठनपटुर्बालः नतु स्तनंधयः। किं कृत्वा क्रियत इत्यत आह । निधायेति। विश्वेशं जगान्नियन्तारं शिवं हृदि निधाय नितरां स्थापयित्वा सर्वदा तद्ध्यानपरो भूत्वेत्यर्थः ॥ गुरूणां विद्यागुरूणां वन्दनं नमस्कारं विधाय कृत्वेत्यर्थः।

नीलकण्ठी—तर्कपदस्याऽऽरोपार्थकत्वभ्रमं वारयितुं द्रव्यादिसाधारणतर्कत्वं निर्वक्ति **तर्क्यन्त इति** ॥ उपादानरूपसंग्रहस्यासंभवादाह। **संक्षेपेण इति** ॥ **स्वरूपकथनं** स्वरूपज्ञानानुकूलः शब्दः । एतावता ‘ द्रव्यादिपदार्था विषयाः पदार्थतत्त्वावधारणं प्रयोजनम्, संबन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, पदार्थतत्वावधारणकामोधिकारी ’ इति अनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गं सूचित्तम् ॥ षष्ठीतत्पुरुषभ्रमवारणायाह **सुखेनेति** ॥ सुखबोधरूपप्रयोजस्याऽन्यतःसिद्धत्वेन एतद्ग्रन्थकरणे प्रयोजनाकाङ्क्षा न शाम्यतीत्याशयेनावतरयति **नन्विति** ॥ **तेषां** भाष्यादिग्रन्थानाम् ॥

मू०—द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः ।

दीपिका–पदार्थान् विभजते द्रव्येति ॥ पदस्यार्थः पदार्थः इति व्युत्पत्त्या अभिधेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणं[1] ।

ननु[2] विभागादेव सप्तत्वे लब्धे[3] सप्तग्रहणं किमर्थमिति चेत् । न । अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थत्वात् ॥ नन्वतिरिक्तः पदार्थः प्रमितो न वा । नाऽद्यः प्रमितस्य निषेधायोगात् । नान्त्यः प्रतियोगिप्रमितिं विना निषेधानुपपत्तेरिति चेत् । न । 'पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्यम्' इति व्यवच्छेदार्थत्वात् । ननु सप्तान्यतमत्वं सप्तभिन्नाभिन्नत्वम्[5] । एवं च सप्तभिन्नस्याप्रसिद्धत्वात्सप्तान्यतमत्वं कथम् इति चेत् । न । 'द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वं द्रव्यादिभेदसप्तकाभाववत्त्वम्' इति तदर्थत्वात् ॥ एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

नीलकण्ठी–मूले सप्तपदार्था इति ॥ द्रव्यादिरूपा ये पदार्थविभाजकाः सप्तोपाधयः तदन्यतमवन्तः पदार्था इत्यर्थः ॥ अत्र सप्तत्वम् अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वम् ॥ एवमेवाग्रिमग्रन्थस्याऽपि पर्यवसानमवसेयम् ॥

ननु सामान्यधर्मज्ञानस्य विशेषजिज्ञासां प्रति हेतुत्वात् सामान्यलक्षणकथनानन्तरमेव विभागो युक्तः । तथा च मूले कथमादौ विभाग इति न्यूनतां परिहरति पदस्येति ॥ अर्थः अभिधेयः ॥ उक्तव्युत्पत्त्या पदसंबन्ध्यभिधाविषयत्वस्य लाभेऽपि पदसंबन्धित्वांशस्याव्यावर्तकत्वादाह अभिधेयत्वमिति ॥ लक्षणं लभ्यत इति शेषः ॥ तथा च न न्यूनतेति भावः ।

विभागादेवेति ॥ पदार्थत्वावान्तरधर्मपुरस्कारेण धर्मिप्रतिपादनादेव ॥ अधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थत्वादिति ॥ तादृश

पा०–१ णं लभ्यते । २ नन्वत्र । ३ सिद्धे । ४ व्यर्थं । ५ न्यूनाधिक । ६ मिति वक्तव्यम् । ७ इत्युक्तत्वात् ।

संख्यानिषेधसिद्धिफलकत्वादित्यर्थः ॥ उद्देश्यविधेयभावस्थले उद्देश्यतावच्छेदके विधेयव्याप्यत्वभानमौत्सर्गिकम् इत्याशयेनाह—**पदार्थत्वमिति** ॥ इति **व्यवच्छेदार्थकत्वादिति** ॥ एतद्रूपो यो व्यवच्छेदो निर्णयविशेषस्तदर्थत्वादित्यर्थः॥**सप्तभिन्नभिन्नत्वमिति** ॥ द्रव्यादयो ये सप्त पदार्थास्तद्भेदकूटविशिष्टभिन्नत्वं वक्तव्यम् इत्यर्थः ॥ **द्रव्यादिभेदसप्तकाभावत्वमिति** ॥ द्रव्यादिभेदानां प्रत्येकमासिद्धानां सप्तानां कुत्राप्यसत्त्वेन तादृशभेदसप्तकत्वावाच्छिन्नाभावस्य सर्वत्र सत्त्वात् न दोष इति भावः ॥ वस्तुतस्तु पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्यम् इत्यस्य पदार्थत्वं द्रव्यत्वादिसप्तोपाध्यन्यतमत्वव्याप्यमित्यर्थः ॥ एवं च बहुषु पुस्तकेषु सप्तान्यतमत्वामासिद्धिशङ्का तत्समाधानपरस्य **ननु सप्तान्यतमत्वं** इत्यादि ग्रंथस्यासत्त्वे न क्षतिरिति ध्येयम् ॥ **एवमग्रेपीति** ॥ एवंरीत्या द्रव्याणीत्यादावपीत्यर्थः ॥

मूलम्—तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव ॥

दीपिका—द्रव्यं विभजते तत्रेति ॥ द्रव्यादिमध्ये द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः ॥ कानि तानि इत्यत आह-पृथिवीत्यादि ॥

ननु तमसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात् कथं नव द्रव्याणि ॥ तथा[१] हि 'नीलं तमश्चलति' इति अबाधित प्रतीतिबलान्नीलरूपाधारतया क्रियाधारतया च द्रव्यत्वं तावत् सिद्धम् । तत्र तमसो नाकाशादिपञ्चकेऽन्तर्भावः, रूपवत्त्वात् । अतएव न वायौ, स्पर्शाभावात् ।

पा०—१ 'तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति' ।

सदागतिमत्त्वाभावात् च । नापि तेजसि, भास्वररूपा-भावात् । उष्णस्पर्शाभावात् च । नापि जले, शीतस्पर्शा-भावात् । नीलरूपाश्रयत्वात् च । नापि पृथिव्यां गन्धा-भावात् स्पर्शरहितत्वात् च । तस्मात्तमो दशमद्रव्यम् इति चेत् न । तमसस्तेजोऽभावरूपत्वात् ॥ तथाहि तमो हि न रूपवद्द्रव्यम् आलोकासहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वात् आलोकाभाववत् ॥ रूपिद्रव्यचाक्षुषप्रमायामालोकस्य कारणत्वात् ॥ तस्मात् प्रौढप्रकाशकतेजस्सामान्या-भावस्तमः तत्र 'नीलं तमश्चलति' इति प्रत्ययो भ्रमः ॥ अतो नव द्रव्याणीति सिद्धम् ॥

नीलकण्ठी—द्रव्यमिति ॥ जात्येकवचनम् ॥ मीमांसकमतं दूषयितुमपन्यस्यति **नन्वित्यादिना ॥ प्रतीतिबलात्** प्रात्यक्षिकप्रतीतिबलात् ॥ तस्य द्रव्यत्वे अनुमानं प्रमाणयति—**नीलरूपाधारतयेति** ॥ समवायेन नीलरूपवत्तयेत्यर्थः ॥ तेन कालिकादिसंबन्धेन तस्याऽतिप्रसक्तत्वेऽपि न क्षतिः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । **तत्र द्रव्यत्वे सिद्धे सति** ॥ अतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयितुं क्लृप्तद्रव्येष्वन्तर्भावं निराचष्टे—**तमस इत्यादिना ॥ अत एव** रूपवत्वादेव ॥ **न वायाविति** ॥ अन्तर्भाव इत्यनुषज्यते ॥ संबन्धभेदाभिप्रायेणाह—**स्पर्शाभावादिति** ॥ इदं च ध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्यन्ताभावो नाङ्गीक्रियते इति प्राचीनमताभिप्रायेण[१] । अन्यथा समवायावच्छिन्नस्पर्शसामान्याभावस्य दैशिकविशेषणतया वायावप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्वाद् व्यभिचरितत्वापत्तेः । वस्तुतस्तु निरवच्छिन्नदैशिकविशेषणतया तस्य हेतुत्वं इति ध्येयम् ॥ विषमव्याप्तं हेतुमभिधाय समव्याप्तं तमाह—**सदागतीति** ॥ सदागतिर्विजातीयक्रिया ॥ उपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ क्लृप्तेष्वनन्तर्भावादि-

१ गन्धवत्त्वाभावात् ।

त्यर्थः ॥ **तेजोभावरूपत्वादिति** ॥ प्रौढप्रकाशकतेजोऽभाव-रूपत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ अतस्तमस्वत्यपि देशे तेजःपरमाण्वादि सत्वेन तेजस्सामान्याभावासत्वेपि न क्षतिः ॥ त्र्यणुकादिवारणाय **प्रौढेतीति** दिक् ॥ घटादिषु व्यभिचारवारणाय**आलोकासहकृतेति** ॥ चक्षुर्ग्राह्यत्वं चक्षुर्जन्यज्ञानीयलौकिकविषयत्वम् । तेन तमसश्चाक्षुषे घटादीनामुपनयमर्यादया भानेपि न क्षतिः ॥ विशेषाभावं दृष्टान्तय-ति--**आलोकाभाववदिति** ॥ आलोकं विना रूपवत्त्वेन तमो-विषयकचाक्षुषभ्रमोदयादाह--**प्रमायामिति** ॥ **कारणत्वादिति** ॥ अन्यथा अन्धकारस्थले घटादेश्चाक्षुषापत्तेरिति दिक् ॥ ननु तम सस्तादृशतेजोभावरूपत्वे तमसि रूपवत्ताप्रतीतिः कर्मवत्ताप्रतीतिश्च कथम् अभावे रूपकर्मणोरभावादित्यत आह--**तत्रेति** ॥ तमसोऽ-तिरिक्तत्वे अनन्तावयवतत्प्रागभावादिकल्पनागौरवमत आवश्यकता-दृशतेजोभावरूपत्वं सिध्यतीत्यपि बोध्यम् ॥ (इति तमोवादः)

दीपिका-द्रव्यत्वजातिमत्वं गुणवत्त्वं वा द्रव्यसा-मान्यलक्षणम् ॥ लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमव्याप्तिः । यथा गोः कपिलत्वम् ॥ अलक्ष्यवृत्तित्वमतिव्याप्तिः । यथा गोः शृङ्गित्वम् ॥ लक्ष्यमात्रावर्त्तनमसंभवः । यथा गोरे-कशफत्वम् ॥ एतद्दोषत्रयरहितोधर्मो लक्षणम् स एवाऽ-साधारणधर्म इत्युच्यते ॥ लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्व-मसाधारणधर्मत्वम् ॥ व्यावर्त्तकस्यैव लक्षणत्वे व्यावृत्ता-वभिधेयत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय तद्भिन्नत्वं धर्मविशे-षणं देयम् ॥ व्यवहारस्यापि लक्षणप्रयोजनत्वे न देयम् । व्यावृत्तेरपि व्यवहारसाधकत्वात् ॥ ननु गुणवत्वं न [2]द्रव्यलक्षणम्, अद्यक्षणे उत्पन्नविनष्टे [3]घटे चाव्याप्तिरिति

पा०- १ एतद्दूषणत्रय । २ द्रव्यसामान्यलक्षणम् । ३ द्रव्ये ।

चेत् न । गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

'ननु एवमपि एकं रूपं रसात्पृथक्' इत्ति व्यवहाराद्रूपादावतिव्याप्तिरितिचेत् न। एकार्थसमवायादेव तादृशव्यवहारोपपत्तौगुणे गुणानङ्गीकारात् ॥

नीलकण्ठी–मुक्तिसाधनीभूतपदार्थतत्वज्ञानं लक्षणज्ञानं विना नोपपद्यते अत आह–**द्रव्यत्वेति** ॥ संयोगादिजनकतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिरिति भावः ॥

ननु लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकतयोरभेद इत्यत आह—**गुणवत्त्वमिति** ॥ **द्रव्यसामान्यलक्षणमिति** ॥ एवं च सामान्यधर्माकथनेन न्यूनतापि नेति भावः ॥ दूषणत्रयराहितधर्मस्यैव लक्षणत्वस्य वक्ष्यमाणतया तज्ज्ञानं विशेषणीभूतदूषणत्रयरहितत्वज्ञानं विना न संभवति । दूषणत्रयराहितत्वज्ञानं तु विशिष्य दूषणत्रयज्ञानाधिनम् अभावबुद्धिं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रातियोगिज्ञानस्य तन्त्रत्वात् इत्याशयेन दूषणत्रयं प्रदर्शयति **लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमिति** ॥ लक्षणतावच्छेदकत्वाभिमतसंबन्धेन किंचिल्लक्ष्यावृत्तित्वमित्यर्थः ॥ **लक्ष्यमात्रेति** ॥ मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । संबन्धविशेषावच्छिन्नलक्ष्यवृत्तित्वसामान्याभावस्फोरकम् ॥

एकशफत्वमिति ॥ नचात्रालक्ष्यवृत्तिरूपातिव्याप्तेरपि सत्त्वात् संकर इति वाच्यम् ॥ दुष्टसंकरेपि दोषासंकरादिति दिक् ॥ **एतद्दूषणत्रयरहित इति** ॥ उक्तदूषणभावत्रयविशिष्ट इत्यर्थः ॥ नन्वसाधारणधर्मो लक्षणमिति हि सिद्धान्तः । तत्कथं तादृशदूषणत्रयरहितो धर्म इत्यत आह ॥ **सएवेति** ॥ **इत्युच्यते इति** अभियुक्तैरिति शेषः ॥

---

१ नंगीकरणात् ।

ननु साधारणत्वस्य लक्ष्यालक्ष्यवृत्तित्वरूपतया तदभावरूपासाधारणत्वस्याव्याप्त्यादि दोषग्रस्तधर्मेपि सत्त्वात् कथं दोषत्रयरहित एवासाधारणधर्म इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुः असाधारणत्वमन्यादृशं निर्वक्ति ॥ **लक्ष्यतावच्छेदकसमानियतत्वमिति** ॥ लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकत्वे सति लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमित्यर्थः । अव्याप्त्यसंभवग्रस्तयोर्वारणाय सत्यन्तम् ॥ अतिव्याप्तस्य वारणाय विशेष्यम् ॥ धर्मपदं तु लक्षणताघटकसंबन्धेन व्यापकत्वादितात्पर्यग्राहकमितिभावः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ॥ एते दोषा असाधारणत्वस्य विघटकाः । अतिव्याप्तौ व्याप्यत्वस्येतरयोश्च व्यापकत्वस्य भङ्गात् । एतेषां दूषकताबीजं तु लक्षणेनेतरभेदसाधने अतिव्याप्तौ व्यभिचारः ॥ इतरयोश्च भागासिद्धिस्वरूपासिद्धी इति ॥

ननु लक्ष्यतावच्छेदकसमानियतत्वस्य लक्षणलक्षणत्वे लक्षणस्य व्यावृत्तिरेव प्रयोजनमिति मते व्यावर्त्तकस्यैव तादृशलक्षणलक्ष्यतया यावृत्यादावातिव्याप्तिरित्याशङ्कां तन्मतानुसारेणैव निराकरोति **व्यावर्तकस्यैवेति** ॥ इतरभेदानुमितिजनकस्यैवेत्यर्थः ॥ इतरभेदविधेयकानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताविशेषाश्रयस्येति यावत् ॥ एतेन व्यावहारकस्य व्यवच्छेदः । **लक्षणत्वे** गवादिलक्षणत्वे उक्तलक्षणलक्षणस्य लक्ष्यत्व इतियावत् । **लक्ष्यत्व इति** पाठेप्ययमेवार्थो बोध्यः । **व्यावृत्ताविति** ॥ गवादीतरभेदे गोत्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकसमानियतत्वस्य अभिधेयत्वप्रमेयत्वादौ पदार्थत्वसमनैयत्यस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय । व्यावृत्त्यभिधेयत्वादिभिन्नत्वं लक्षणलक्षणे निवेशनीयम् इत्यर्थः ॥ यद्यपि व्यावृत्तेरपि व्यावहारिकत्वस्य वक्ष्यमाणतया तेनैव रूपेण सर्वेषां संग्रहसंभवात् पृथगभिधानमनुचितम् । तथापि हेतुसाध्ययोरैक्ये हेतुमत्तानिश्चयकाले साध्यसंशयरूपपक्षताया असत्त्वेन नानुमितिरिति प्राचीनमते इतरभेदस्य

व्यावर्तकत्वाभावेन तत्रातिव्याप्तिः ॥ सिषाधयिषा विरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता इति सिद्धान्तिमते तु व्यावृत्तेरपि व्यावर्तकत्वेन लक्ष्यतया तत्र लक्षणा संगमनस्येष्टत्वेन नातिव्याप्तिरित्यावेदयितुं पृथक् कथनमिति ध्येयम् ॥

ननु किमिदं नाम लक्षणलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकम् व्यावर्तकत्वं न तावत्सामान्यतो भेदानुमापकत्वम् । व्यावृत्त्यभिधेयत्वादेरपि यत् किञ्चित् उभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुमापकत्वेन लक्षणलक्षणलक्ष्यतया तत्रातिव्याप्तिकथनासंगतेः ॥ सर्वेषामपि व्यतिरेकि (व्यक्ति) धर्माणां यत् किंचिद्व्यावर्तकतया असाधारण्यघटकव्यापकत्वादिवैयर्थ्यापातात् च नापि विशिष्य तत्तधर्मावच्छिन्नेतरभेदानुमापकत्वम् ॥ तथा सति गोत्वावच्छिन्नेतरभेदानुमापकस्य सास्नादिमत्त्वस्य गोत्वसमनियतत्वं लक्षणमित्येवंरीत्या विशिष्य तत्तल्लक्षणस्य वक्तव्यतया गोत्वादिरूपलक्ष्यतावच्छेदकतत्तद्धर्मसमनैयत्यस्य गोत्वावच्छिन्नेतरभेदादिरूपव्यावृत्तौसत्त्वे नातिव्याप्तेः संभवेप्यभिधेयत्वादावतिव्याप्तिलक्षणकतापत्तेर्दुर्वारत्वात् गोत्वादिसमनैयत्यस्य तत्रासत्त्वात् इति चेत् ॥ मैवम् ॥ यतः सास्नादिमत्त्वं पक्षीकृत्य गोत्वावच्छिन्नेतरभेदानुमापकत्वे साध्ये विशेषव्याप्तावन्वयदृष्टान्तालाभेन यद्यद्धर्मसमनियतं तत्तद्धर्मावच्छिन्नव्यावर्तकम् इति रीत्या सामान्यमुखव्याप्तेरभ्युपगन्तव्यतया तत्र सिद्धसाधनाप्रसिद्धिभ्याम् अव्यावर्तकयोर्व्यावृत्त्यभिधेयत्वयोस्तत्तद्धर्मसमनैयत्यरूप प्रकृतहेतुतुल्यहेतोः सत्त्वेन प्रकृतसाध्यस्य तत्तुल्यस्य वा साध्यस्यासत्वेन व्यभिचारः स्यात् । अतस्तद्दोषवारणाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नेतरभेदरूपव्यावृत्तिभिन्नत्वमभिधेयत्वादिभिन्नत्वं च तादृशलक्षणे निवेशनीयं इत्यभिप्रायः कोयं ग्रन्थ इति न पूर्वोक्तदोषावसरः । अधिकविचारस्त्वन्यत्रानुसंधेयः ॥ ननु लक्षणस्य व्यवहारोपि प्रयोजनम् । तेन रूपेण व्यवहर्त्तव्यज्ञानं विना तद्रूपावच्छिन्नाबोधकशब्दरूपव्यवहारासंभवात् । एवं

च व्यावहारिकलक्षणस्यापि लक्ष्यत्वात् तद्भिन्नत्वविशेषणं न देयं इत्याह **व्यवहारस्यापीति** ॥

ननु व्यावृत्तावतिव्याप्तिवारणाय तद्भिन्नत्वमावश्यकम् । व्यावृत्ते-र्व्यावहारिकत्वाभावादिति भ्रमं वारयति ॥ **व्यावृत्तेरपीति** ॥ अपिना अभिधेयत्वादि परिग्रहः दृष्टान्तलाभाय ॥

नन्वाद्यलक्षणावच्छिन्ने द्रव्ये गुणवत्त्वस्यासत्त्वेपि कालान्तरविच्छिन्ने तत्र तत्सत्वमक्षतम् । एवं च गुणाश्रयत्वं लक्षणं साधीय इत्यत आह- **उत्पन्नविनष्टेति** ॥ यादृशद्रव्यारम्भकसंयोगजनकक्रियोत्पत्तेः तृतीयक्षणेऽवयवान्तरे तादृशसंयोगनाशिका क्रिया जाता तादृशे द्रव्य इत्यर्थः ॥ नवीनाः पुनरसमवायिकारणस्य कार्यसहभावेन कारणतामवलम्ब्योत्पन्नविनष्टं नाङ्गीकुर्वंति ॥ गुणादावतिव्याप्तिवारणाय **गुणसमानाधिकरणेति** जातिविशेषणम् । सत्तामादायातिव्याप्तिवारणाय **सत्ताभिन्नेति** । द्रव्यगुणान्यतरत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय **जातीति** । समवायेन तादृशधर्मवत्त्वतात्पर्यग्राहकम् । अतः कालिकादिसंबन्धेन 'तद्वत्त्वमादाय' नातिव्याप्तिरिति भावः । **एवमपि** उक्तविवक्षया अव्याप्तिवारणेऽपि ॥ **एकार्थसमवायादेवेति**॥एकस्मिन्नर्थे समवायेन सत्त्वादेवेत्यर्थः । **गुणानङ्गीकारादिति**। तथा च क्लृप्तेन समवायघटितसामानाधिकरण्येनैव गुणे गुणवत्ता व्यवहारोपपत्तौ तत्राक्लृप्तगुणवत्वकल्पनं न संभवति गौरवादिति भावः ॥

(इति द्रव्यविभागः)

मू०—रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वाऽपरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिगुणाः ॥

दीपिका-गुणान् विभजते रूपेति ॥ द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सतिसामान्यवान् गुणः ॥ गुणत्वजातिमान्वा लघुत्वमृदुत्वकठिनत्वादीनां विद्यमानत्वात् कथं चतुर्विंशति गुणा इति चेत् ॥ न लघुत्वस्य गुरुत्वाभावरूपत्वात् मृदुत्वकठिनत्वयोरवयवसंयोगविशेषरूपत्वात् ॥

नीलकण्ठी-सामान्यवानिति ॥ सामान्यवत्त्वं समवायेन बोध्यम् ॥ तेन न कालिकादिसंबन्धे तद्वति ध्वंसेऽतिव्याप्तिः ॥ **गुण** इति लक्ष्यनिर्देशः ॥ लाघवादाह-**गुणत्वजातिमान् वेति** ॥ यद्यपि लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदः तथापि लक्षणेनेतरभेदे साध्ये हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यनिश्चयेऽपि हेतुधर्मितावच्छेदकसाध्यनिश्चयस्यानियतत्वाभिप्रायेणेदम् इति संक्षेपः ॥ एवमग्रेपि बोध्यम् ॥ गुणत्वजातिसिद्धिस्तु गुणपदशक्यतावच्छेदकतयेति गुणदीधितौ भट्टाचार्याः । न चैवं विभुपदशक्यतावच्छेदकतया विभुत्वमपि जातिः सिध्येदिति वाच्यम् । भूतत्वसंकरस्य बाधकस्य सत्त्वेन तस्य जातित्वासंभवात् । जातित्वाभिमतसंकरस्यैवं जातित्वबाधकत्वात् तथा चोक्तं द्रव्यकिरणावल्यामुदयनाचार्यैः ॥

व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोथानवस्थितिः ।
रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥

व्यक्तेरभेदः-स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यमाकाशत्वादेर्जातित्वे बाधकम् ॥ **व्यक्तेस्तुल्यत्वं**-च अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वम् । घटत्वकलशत्वयोर्भिन्नजातित्वे ॥ **संकरः**-परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्रसमावेशः । भूतत्वमूर्त्तत्वादेर्जातित्वे ॥ **अनवस्था**-जातित्वादेः जातित्वे ॥ **रूपहानिः**-स्वतो व्यावर्तकत्वात्मकरूपस्यहानिः विशेषत्वस्य जातित्वे ॥ **असंबन्धः**-असमवेतत्वमभावत्वादेर्जातित्व इति

---

१ पा०-गुणम् ।

संक्षेपः ॥ लघुत्वादीनां प्रामाणिकत्वेपि क्लृप्तेष्वन्तर्भावो न्याय्य इति समाधत्ते—लघुत्वस्येति ॥

इति गुणविभागः ।

मू०--उत्क्षेपणाऽपक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च कर्म्माणि ॥

दीपिका—कर्म विभजते उत्क्षेपणेति । संयोगभिन्नत्वे सतिसंयोगासमवायिकारणम्[१] कर्मत्वजातिमद् वा ॥

ननु[२] भ्रमणादेरप्यतिरिक्तस्य कर्मणः सत्त्वात् पञ्चेत्यनुपपन्नमिति चेत् । न । भ्रमणादीनामपि गमनेन्तर्भावात् न पञ्चत्वविरोधः ।

नीलकण्ठी--संयोगासमवायिकारणे संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय **संयोगभिन्नत्वे सतीति** ॥ संयोगसमवायिकारणद्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय **असमवायीति** ॥ **भ्रमणादेरित्यादिना** रेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनादीनां संग्रहः ॥ **गमनेन्तर्भावादिति** ॥ नचोत्क्षेपणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावोस्त्विति शङ्कनीयम् ॥ स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्यनुयोगानर्हस्य ऋषेः संमतत्वादितिभावः ॥

इति कर्मविभागः ।

• परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ॥

दीपिका—सामान्यं विभजते परमिति । परमधिकदेशवृत्ति । अपरं न्यूनदेशवृत्ति ॥ सामान्यादिचतुष्टये जातिर्नास्ति ॥

नीलकण्ठी--**परमित्यादि** ॥ लक्षणमग्रे मूलकृतैव वक्ष्यत इति न न्यूनतेति बोध्यम् ॥ सत्ताया द्रव्यत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृ-

---

पा०–१–णं कर्म । पा०– २'इतिचेन्न' २ इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति ।

त्तित्वेन परत्वमेव । घटत्वादीनां न्यूनवृत्तित्वेन अपरत्वमेव । द्रव्यादीनां सत्तातोऽपरत्वम् घटत्वादितः परत्वम् इति विवेकः ॥

इति सामान्यविभागः ।

मू०--नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ताएव ॥

दीपिका-विशेषं विभजते नित्येति ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणवः आकाशादिपञ्चकम् नित्यद्रव्याणि ॥

इति विशेषविभागः ।

मू०-समवायस्त्वेक एव ॥

दीपिका-समवायस्य भेदो नास्तीत्याह समवायस्त्विति ॥

नीलकंठी-समवायस्य भेदो नास्तीति ॥ न च समवायस्याभेदे स्पर्शसमवायवति वायौ रूपवत्ताप्रतीतिः स्यात् इति शङ्कनीयम् ॥ रूपसमवायसत्वेपि रूपाभावेन तथा प्रतीतेरभावादिति दिक् ॥

(इति समवायविभागः)

मू०-अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोत्यन्ताभावोन्योन्याभावश्चेति ॥

दीपिका-अभावं विभजते । अभावइति ॥

(इत्यभावविभागः)

(इत्युद्देशग्रन्थः)

मू०-तत्र गन्धवती पृथिवी।सा द्विविधा नित्यानित्या च । नित्या परमाणुरूपा अनित्या कार्यरूपा ।

दीपिका-तत्रोद्देशक्रमानुसारेण प्रथमं पृथिव्याः लक्षणमाह ॥ गन्धवतीति ॥ नाम्ना पदार्थसंकीर्तनमुद्देशः॥ उद्देशक्रमे च सर्वत्रेच्छैव नियामिका॥ ननु सुरभ्य-

सुरभ्यऽवयवारब्धे द्रव्ये परस्परविरोधेन गन्धानुत्पादादव्याप्तिः । नच तत्र गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । अवयवगन्धस्यैव तत्र भानसंभवेन चित्रगन्धानङ्गीकारात् । किंचोत्पन्नविनष्टघटादावव्याप्तिरिति चेन्न ॥ गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननुजलादावपि गन्धप्रतीतेरतिव्याप्तिरितिचेन्न ॥अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव तत्र भानाङ्गीकारात् । ननु तथापि कालस्य सर्वाधारतया सर्वेषां लक्षणानां तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न । सर्वाधारताप्रयोजकसंबन्धभिन्नसंबन्धेन लक्षणस्याभिमतत्वात् ॥पृथिवीं विभजते॥ सा द्विविधेति ॥ नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वं ॥ ध्वंसप्रतियोगित्वमनित्यत्वम् ॥

नीलकण्ठी—पृथिवीलक्षणस्य प्राथम्ये बीजमाह ॥**तत्रेति**॥ पृथिव्यादिषु मध्य इत्यर्थः।गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजातिसिद्धिरिति बोध्यम ॥ **नाम्नेति**॥ अत्र तृतीयार्थोऽभेदः संकीर्तनपदार्थे प्रतिपादकशब्देऽन्वेति॥तथा च वस्तुप्रतिपादकनाममात्रमुद्देश इति लक्षणं पर्यवस्यति॥अत्र घट इति लौकिकपदेऽतिव्याप्तिवारणाय वस्तुपदं लक्षणीयवस्तुपरम् लक्षणीयस्य पृथिव्यादेः सामान्यतः प्रतिपादके प्रमेयपदेऽतिव्याप्तिवारणाय नामपदं लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरम् । लक्षणवाक्ये नामसत्त्वादतिव्याप्तिरतो मात्रपदमिति ध्येयम् ॥ **आरब्धे** जन्ये ॥ **परस्परविरोधेनेति** । सुरभिगन्धं प्रति असुरभिगन्धस्यासुरभिगन्धं प्रति सुरभिगन्धस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः ॥ **प्रतीत्यनुपपत्तेरिति** ॥ अतश्चित्रगन्ध एवाऽप्रतिबध्यः स्वीकर्तव्य इति इति भावः ॥ **अवयवगन्धस्यैवेति** ॥ स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेनेत्यादिः ॥ तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाङ्गीकृत्याह ॥ **किंचेति**॥ जलत्वादिकमादायातिव्याप्तेर्वारणाय 'गन्धसमानाधिकरणे' ति ॥ सत्ता-

वारणाय 'द्रव्यत्वापरे' ति द्रव्यत्वन्यूनवृत्तीत्यर्थकम् । तेन द्रव्यत्वव्युदासः ॥ **गन्धप्रतीतेरिति** ॥ सुरभि जलमित्यादिप्रतीतेरित्यर्थः॥ **पृथिवीगन्धस्यैवेति** ॥ स्वाश्रयसंयुक्तत्वसंबन्धेनेत्यादिः ॥ **तत्र** जलादौ ॥ यथाश्रुतग्राही कश्चन शङ्कते ॥ **ननु तथापीति** ॥ अनुगतरूपेण लक्षणताघटकसंबन्धानिवेश्यकालादावतिव्याप्तिं वारयति ॥ **सर्वाधारतेति** ॥ वस्तुतस्तु समवायादीनां समवायत्वादिनैव संसर्गतया तेनैव रूपेण तत्संबन्धस्य तत्तल्लक्षणघटकत्वं बोध्यम्। नित्यपृथिवीत्वादिरूपलक्षणगतनित्यत्वादि प्रदर्शयति ॥ **नित्यत्वमिति** ॥

मू०—पुनस्त्रिविधा—शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ॥ शरीरमस्मदादीनाम् । इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति ॥ विषयो मृत्पाषाणादि ॥

दीपिका—प्रकारान्तरेण विभजते । पुनरिति ॥ आत्मनो भोगायतनं शरीरम् ॥ यदवच्छिन्नात्मनि भोगो जायते तद्भोगायतनं तदेव शरीरम् । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः ॥ शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियत्वम् ॥ शरीरेन्द्रियभिन्नो विषयः॥ एवं च गन्धवच्छरीरं पार्थिवशरीरम्, गन्धवदिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियम्, गन्धवान् विषयः पार्थिवविषयः इति तत्तल्लक्षणं बोध्यम्। पार्थिवं शरीरं दर्शयति । शरीरमिति ॥ इन्द्रियं दर्शयति—इन्द्रियमिति ॥ गन्धग्राहकमिति प्रयोजनकथनम् । घ्राणमिति संज्ञा । नासाग्रेत्याश्रयोक्तिः ॥ एवमुत्तरत्र ज्ञेयम् ॥ पार्थिवविषयं दर्शयति । मृत्पाषाणेति ॥

नीलकण्ठी—प्रकारान्तरेणेति ॥ पृथिवीमित्यनुषज्यते ॥ अत्र

नित्यपृथिव्याः शरीरेन्द्रियभिन्नत्वरूपविषयलक्षणान्तर्गतत्वेन विषयान्तर्गतत्वमिति पृथिव्यास्त्रिविधत्वम् । अत एव मूले **पुनस्त्रिविधे**त्युक्तिः संगच्छते इति ध्येयम् ॥ केचित्तु अनित्यपृथिव्या एव त्रैविध्यं वर्णयन्ति । उद्देशक्रमानुसारेण प्रथमं शरीरलक्षणमाह-**आत्मन इति** ॥ **आयतन**मवच्छेदकम् । तथा च यादृशं लक्षणं संपन्नं तादृशमाह-**यदवच्छिन्न इति** ॥ सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारावच्छेदकमिति यावत् ॥ अत्रान्त्यावयवित्वे सतीति विशेषणं देयम् । तेन पादादीनामवच्छेदकत्वेपि तत्र नातिव्याप्तिः । शरीरत्वं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना संकरात् । तथा **इन्द्रियत्वं** न जातिरित्याशयेनाह-**शब्देतरोद्भूतेति**॥आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। श्रोत्रेऽतिव्याप्तिवारणाय **शब्देतरेति** ॥ चक्षुरादौ विशेषगुणस्यानुद्भूतरूपादेः सत्वेनाव्याप्तिवारणायो**द्भूतेति** ॥ उद्भूतत्वं न जातिः । शुक्लत्वादिना संकरात्।न च शुक्लत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यम्॥ चाक्षुषादावुद्भूतरूपत्वादिना कारणत्वानुपपत्तेः । किं तु यच्छुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना तत्तदभावकूटवत्वमुद्भूतत्वम् तच्च संयोगादावपि ॥ तथा शब्देतरोद्भूतगुणं संयोगमादाय असंभवस्य वारणाय **विशेषेति** । कालादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् ॥ तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय **ज्ञानकारणेति** ॥ प्राचीनमते विषयावयवेन्द्रियावयवसंयोगस्य प्रत्यक्षजनकतया तदाश्रयस्य इन्द्रियावयवस्य, नवीनमते कालादौ रूपाभावप्रत्यक्षे संनिकर्षघटकतया कारणीभूतचक्षुस्संयोगाश्रयस्य कालादेश्च वारणाय **मनः** पदम् । न चात्मान्यत्वे सतीत्यनेनैवात्मन्यतिव्याप्तिवारणसंभवे किं गुरुतरेण **शब्देतरोद्भूते**त्यादिविशेषणेनेति वाच्यम् ॥ तथा सति चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रति हेतुत्वमते तत्रातिव्याप्तेरित्यलमतिविस्तरेण ॥ **एवं चान्ति** ॥ तत्तदर्थस्य शरीरादिसामान्यलक्षणत्वे चेत्यर्थः ॥

ननु गन्धवत्वप्रवेशेनैव तल्लक्षणस्य सामञ्जस्ये गन्धग्राहकत्वानिवे-

शेमनुचितम् एवं च 'इन्द्रियं गन्धग्राहकम्' इति मूलमनुपपन्नमित्याशङ्कां परिजिहीर्षुस्तन्मूलं तत्प्रयोजनकथनपरतया व्याचष्टे—**गन्धग्राहकमिति** ॥ **उत्तरत्र** 'इन्द्रियं रसग्राहकम्' इत्यादौ ॥

(इति पृथिवी)

मू०—शीतस्पर्शवत्य आपः ॥ ता द्विविधाः- नित्या अनित्याश्च । नित्याः परमाणुरूपाः । अनित्याः कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः—शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ॥ शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति । विषयःसरित्समुद्रादि ॥

दीपिका—अपां लक्षणमाह—शीतेति ॥ उत्पन्नविनष्टे जलेऽव्याप्तिवारणाय शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्त्वे तात्पर्यम् ॥ 'शीतं शिलातलम्' इत्यादौ जलसंबन्धादेव शीतस्पर्शभानमिति नातिव्याप्तिः ॥ अन्यत्सर्वं पूर्वरीत्या व्याख्येयम् ।

नीलकण्ठी—शीतस्पर्शसमानाधिकरणेति ॥ तत्र विशेषेण प्रयोजनं पूर्वोक्तरीत्या ऊह्यम् ॥ जलत्वजातिसिद्धिस्तु स्नेहजनकतावच्छेदकतयेति ध्येयम् ॥ **अन्यत्सर्वं पूर्वरीत्येति ॥ नित्यत्वादिकम्** ॥ जलशरीरादिलक्षणं च गन्धवत्वस्थानेशीतस्पर्शवत्वं निवेश्य 'पृथिवीनिरूपणोक्तरीत्या' इत्यर्थः ॥ एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥

(इति जलम्)

मू०—उष्णस्पर्शवत्तेजः ॥ तद्द्विविधम्—नित्यमनित्यं च । नित्यं परमाणुरूपम् । अनित्यं

कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम्–शरीरेन्द्रियविषय-भेदात् ॥ शरीरमादित्यलोके।इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्ति ॥ विषयश्चतुर्विधः–भौमदिव्योदर्याकरजभेदात्।भौमंवह्न्यादिकम्। अविन्धनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणाम-हेतुरुदर्यम् ॥ आकरजं सुवर्णादि ॥

दीपिका–तेजसो लक्षणमाह-उष्णस्पर्शवदिति ॥'उष्णं जलम्' इति प्रतीतेस्तेजःसंबन्धानुविधायित्वात् नातिव्याप्तिः ॥ विषयं विभजते–भौमेति ॥ ननु 'सुवर्णं पार्थिवम् पीतत्वाद्गुरुत्वात् हरिद्रावत्' इति चेत् । न । अत्यन्तानलसंयोगे सति घृतादौ द्रवत्वनाशदर्शनेन, जलमध्यस्थघृते द्रवत्वनाशादर्शनेन, असति प्रतिबन्धके पार्थिवद्रवत्वनाशाग्निसंयोगयोः कार्यकारणभावावधारणात् । सुवर्णस्य अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वेन पार्थिवत्वाऽनुपपत्तेः । तस्मात् पीतद्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबन्धकतया द्रवद्रव्यान्तरसिद्धौ नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतया जलत्वानुपपत्तेः । रूपवत्तया वाय्वादिष्वनन्तर्भावात् तैजसत्वसिद्धिः ॥ तस्योष्णस्पर्शभास्वररूपयोरुपष्टम्भकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां प्रतिबन्धात् अनुपलब्धिः ॥ तस्मात् सुवर्णं तैजसमिति सिद्धम् ॥

नीलकण्ठी–मूले अविन्धनमिति ॥ आप एव इन्धनमुद्दीपनं यस्य तादित्यर्थः ॥ भुक्तस्येति ॥ भुक्तस्यौदनादेः परिणामः परिपाकः, तत्र हेतुरित्यर्थः ॥ आकरजमिति ॥ आकरः खनिस्तत्र जातमित्यर्थः ॥

सुवर्णस्य तैजसत्वं व्यवस्थापयितुं शङ्कते दीपिकायां–**नन्विति** ॥ पार्थिवत्वसाधकं पीतत्वहेतुमुक्त्वा तैजसत्वाभावसाधकं हेतुमाह–**गुरुत्वादिति** ॥ एतेन सुवर्णरूपतेजसि विजातीयपीतरूपं स्वीक्रियते 'पीतं सुवर्णम्' इत्यबाधितप्रत्यक्षप्रतीतिबलात् । एवं तैजसत्वस्य निर्बाधतया पृथिवीत्वं न सिध्यतीति कस्यचित् भ्रान्तिर्निरस्ता ॥ गुरुत्वस्याप्रत्यक्षत्वेन तथा वक्तुं अशक्यत्वात् इति दिक् । सुवर्णस्य पीतिमगुरुत्वाश्रयतोऽतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयिष्यन् वक्ष्यमाणानुमानेऽप्रयोजकत्वशङ्कावारणाय कार्यकारणभावमनुकूलतर्कं व्यवस्थापयति-**अत्यन्तानलेति** ॥ **सुवर्णस्येत्यादिः** । अनुमानप्रयोगस्तु इत्थमवसेयः 'सुवर्णं अपार्थिवम् असति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगे सति अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पृथिवी' ॥ जलमध्यस्थघृतादौ व्यभिचारवारणाय 'असति प्रतिबन्धके' इति ॥ अग्निसंयोगासमानाधिकरणद्रवत्ववति घृतादौ व्यभिचारवारणाय अत्यन्तानलसंयोगे सतीति ॥ **द्रवद्रव्यान्तरसिद्धाविति** ॥ 'अत्यन्तानलसंयोगी पीतिमाश्रयः द्रवत्वनाशकप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यान्तरसंयुक्तः अत्यन्तानलसंयोगेप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणे सति गुरुत्वाज्जलमध्यस्थघृतादिवत्' इत्यनुमानेन तत्सिद्धिर्द्रष्टव्या ॥ जलादिकमादाय अनुमानपर्यवसानं वारयति–**नैमित्तिकेति** ॥ ननु 'उष्णस्पर्शभास्वररूपोपलब्ध्यभावेन सुवर्णस्य तैजसत्वम् अनुपपन्नम्' इत्यत आह–**तस्येति** ॥ **प्रतिबन्धादिति** ॥ दोषविधयेत्यादिः ॥

(इति तेजः)

मू०–रूपरहितस्पर्शवान् वायुः ॥ स द्विविधः–नित्योऽनित्यश्च ॥ नित्यः परमाणुरूपः ॥ अनित्यः कार्यरूपः ॥ पुनस्त्रिविधः–शरीरेन्द्रियविषयभेदात् ॥ शरीरं वायुलोके ॥ इन्द्रियं स्पर्श-

ग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्त्ति ॥ विषयो वृक्षादिक-म्पनहेतुः॥शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः॥स चै-कोऽप्युपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते ॥

दीपिका—वायुं निरूपयति ॥ रूपरहितेति ॥ आका-शादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवानिति ॥ पृथिव्या-दावतिव्याप्तिवारणाय रूपरहितेति ॥

ननु प्राणस्य कुत्रान्तर्भावः इत्यत आह—शरीरेति ॥ सचेति । एक एव प्राणः स्थानभेदात् प्राणापानादि-शब्दैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः ॥

स्पर्शानुमेयो वायुः ॥ तथा हि—'योयं वायौ वाति सति अनुष्णाशीतस्पर्शो भासते, सः स्पर्शः क्वचिदा-श्रितः गुणत्वात् रूपवत्'। न चास्य पृथिवी आश्रयः, उद्भूतस्पर्शवतः पार्थिवस्योद्भूतरूपवत्त्वानियमात् ॥ न ज-लतेजसी,अनुष्णाशीतत्वात्।न विभुचतुष्टयम्,सर्वत्रोपल-ब्धिप्रसङ्गात्। न मनः, परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात्। तस्माद् यः प्रतीयमानस्पर्शाश्रयः स वायुः॥ ननु 'वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् घटवत्' इतिचेत्। न। उद्भूतरूपत्वस्योपाधित्वात् ॥ 'यत्र द्रव्यत्वे सति बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं, तत्र उद्भूतरूपवत्त्वम्' इति घटादौ साध्यव्यापकत्वम् । पक्षे साधनाव्यापकत्वम् ॥ न चैवं तप्तवारिस्थतेजसोपि अप्रत्यक्षत्वापत्तिः। इष्टत्वात्। तस्मात् रूपरहितत्वात् वायुरप्रत्यक्षः ॥

नीलकण्ठी—शरीरेति ॥ तथा च प्राणस्य विषयेन्तर्भावः ॥ स्थानभेदादिति ॥

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥

इति स्थानभेदादित्यर्थः ॥ मुखनासिकाभ्यां निष्क्रमणप्रवेशनात्प्राणः॥ मलादीनाम् अधोनयनाद् **अपानः** ॥ आहारेषु पाकार्थं वह्नेः समुन्नयनात् **समानः** ॥ ऊर्ध्वनयनाद् **उदानः** ॥ नाडीमुखेषु वितननाद् **व्यानः** ॥

स्वमतं दर्शयति—**स्पर्शानुमेय इति** ॥ **अस्येति** ॥ उपलभ्यमानस्पर्शस्य आश्रयः पृथिवी न चेत्यन्वयः ॥ **चतुष्टयमिति** ॥ इदमाकाशादिप्रत्येकभेदसाधनाभिप्रायेण ॥ **सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गादिति** ॥ स्पर्शस्येत्यादिः ॥ आकाशादीनां विभुत्वादिति भावः ॥ **प्रत्यक्षः** बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयः ॥ अनुद्भूतस्पर्शाश्रये त्वगिन्द्रिये व्यभिचारवारणाय **प्रत्यक्षेति** ॥ **उपाधित्वादिति** ॥ तथा च हेतावुपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यापकत्वात् कथं तस्योपाधित्वम् इत्यत आह—**यत्रेत्यादिना** ॥ तथा च पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोयमुपाधिरिति भावः ॥ **एवं** प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्याप्युद्भूतरूपाभावेन प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे ॥ **अप्रत्यक्षत्वापत्तिः** । तत्र उद्भूतरूपाभावादिति भावः ॥

(इति वायुः)

दीपिका—इदानीं कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते ॥ ईश्वरस्य चिकीर्षावशात् परमाणुषु क्रिया जायते । ततः परमाणुद्वयसंयोगे सति द्व्यणुकमुत्पद्यते ॥ त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्र्यणुकम् । एवं चतुरणुकादिक्रमेण महापृथिवी, महत्य[1] आपः, महत् तेजः, महान्वायुः, उत्पद्यते ॥ एवमुत्पन्नस्य कार्यद्रव्यस्य संजिहीर्षावशात् क्रियया परमाणुद्वयविभागे सति द्व्यणुक-

१ महती ।

नाशः । ततस्त्र्यणुकस्य, ततश्चतुरणुकस्य इत्येवं पृथिव्या-दिनाशः । परमाण्वाख्यस्य समवायिकारणस्य नित्यत्वात् असमवायिकारणनाशाद्‌द्व्यणुकनाशः । समवायिकारणनाशात् त्र्यणुकनाश इति संप्रदायः ॥ सर्वत्र असमवायिकारणनाशाद् द्रव्यनाश इति नवीनाः ॥ किं पुनः परमाणुसद्भावे प्रमाणम् । उच्यते । जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद्[1] दृश्यते तत्सावयवं चाक्षुषद्रव्यत्वात् पटवत्[2] ॥ त्र्यणुकावयवोपि सावयवः महदारम्भकत्वात् तन्तुवत्[3] ॥ द्व्यणुकावयवः स एव परमाणुः । स च नित्यः । कार्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथा च मेरुसर्षपयोरपि तुल्यपरिमाणापत्तेः[4] ॥ सृष्टिप्रलयसद्भावे किं प्रमाणमिति चेत् ॥ न ॥ 'धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' इति श्रुतिः प्रमाणम् 'सर्वकार्यद्रव्यध्वंसोऽवान्तरप्रलयः । सर्वभावकार्यध्वंसो महाप्रलयः' इति विवेकः ॥

नीलकण्ठी—ननु परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपत्वेन अतिरिक्तावयविनोऽसत्त्वात्पृथिव्यादिचतुष्टयस्य नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां विभागकथनमुपपन्नम् इत्याशङ्कां वारयति—**इदानीमिति**॥पृथिव्यादिचतुष्टयनिरूपणानन्तरमित्यर्थः ॥ **द्व्यणुकस्य नाशः** इत्यस्य परमाणुद्वयसंयोगनाशादित्यादिः ॥ **सर्वत्रेति** ॥ जन्यद्रव्यसामान्य इत्यर्थः ॥ सर्वत्र एकरीतिरेवोचितेति भावः ॥

चाक्षुषद्रव्यत्वादिति ॥ चाक्षुषत्वे सति द्रव्यत्वात् इत्यर्थः ॥ रूपादौ आत्मनि च व्यभिचारवारणाय विशेष्यविशेषणे ॥ न चेदमप्रयोजकमिति शङ्क्यम् ॥ चाक्षुषं प्रति कारणस्य महत्त्वस्य त्रुटावपेक्षिततया सावयवत्वं विना अवयवसंख्याजन्यस्य तस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वादिति संक्षेपः ॥ यत्किंचिद्द्रव्यध्वंसस्येदानीमपि सत्त्वात् ।

१ यद्रज उपलभ्यते । २ घट । ३ कपालवत् । ४ समानपरिमाणत्वापत्तेः ।

सर्वेति ॥ नित्यद्रव्याणां ध्वंसासंभवात्--**कार्येति** ॥ परमाणुनिष्ठ-रूपादीनां तदानीमपि सत्त्वात् **द्रव्येति** ॥ ध्वंसानां ध्वंसासंभवेन महाप्रलये सत्त्वात् **भावेतीति** दिक् ॥

(इति कार्योत्पत्तिविनाशक्रमः)

मू०-शब्दगुणकमाकाशम् । तच्चैकं विभु नित्यं च॥

दीपिका-आकाशं लक्षयति॥ शब्दगुणकमिति। ननु किम् आकाशं पृथिव्यादिवन्नाना नेत्याह-तच्चैकमिति॥ भेदे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ एकत्वादेव सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह-विभ्विति ॥ सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वम् मूर्त्तत्वम् परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं क्रियावत्त्वं वा ॥ विभुत्वादेव आत्मवत् नित्यत्वम् इत्याह-नित्यं चेति ॥

नीलकण्ठी-'शब्दगुणकम्' इत्यत्र शब्दवदिति वक्तव्ये तथा कथनम् 'आकाशे शब्द एव विशेषगुणः' इति सूचनाय ॥ घटाकाशो मठाकाश इत्यादिव्यवहारस्योपाधिकृतत्वेनासाधकत्वादाकाशस्यानेकत्वे प्रमाणं नेत्याह-**भेद इति** ॥ **एकत्वादिति** ॥ आकाशस्येत्यादिः ॥ नन्वेकत्वेप्यविभुत्वमस्तु अत आह-**सर्वत्रेति** ॥ सर्वदिगवच्छेदेनेत्यर्थः ॥ **परिच्छिन्नपरिमाणवत्वमिति** ॥ यदि 'परिच्छिन्नत्वस्यापकर्षाश्रयत्वात्मकतया परमाणोरणुतरत्वेन द्व्यणुकपरिमाणापेक्षया परमाणुपरिमाणस्यापकृष्टत्वाभावात् परमाणुष्वव्याप्तमिदं लक्षणम्' इत्युच्यते तदाप्याह-**क्रियावत्वमिति** ॥ वस्तुतस्तु 'लाघवमेवोत्तरकल्पनानुसरणबीजम्' इति ध्येयम् ॥

(इत्याकाशम्)

मू०-अतीतादिव्यवहारहेतुःकालः।सचैकोविभुर्नित्यश्च॥

दीपिका-कालं लक्षयति ॥ अतीतेति ॥ सर्वाधारः कालः सर्वकार्ये निमित्तकारणं च ॥

नीलकण्ठी-'अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः' इति मूले आदिना अनागतादिपरिग्रहः । **अतीतत्वं** वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् ॥ **वर्तमानत्वम्** इह शब्दप्रयोगाधिकरणकालवृत्तित्वम् ॥ **भविष्यत्वम्** च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् ॥ अत्र सर्वत्र कालस्य घटकतया शब्दप्रयोगरूपातीतादिव्यवहारहेतुत्वं तस्येति ध्येयम् ॥ न च तादृशव्यवहारः सूर्यपरिस्पन्दादिरूपोपाधिमादायापि संभवतीति वाच्यम् ॥ अनुगतव्यवहारस्यानुगतविषयं विनाऽसंभवे नातिरिक्तकालस्वीकारात् इति दिक् ॥ **सर्वाधार इति** ॥ 'कालिकसंबन्धेन' इत्यादिः ॥ अत्र भिन्नकालिकयोराधाराधेयभावविरहात् क्रियादेः सर्वाधारत्वशङ्कैव नावतरतीति भावः ॥

(इति कालः)

(मू०) प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् ॥ सा चैका विभ्वी नित्या च ॥

दीपिका-दिशो लक्षणमाह ॥ प्राचीति ॥ दिगपि कार्यमात्रे निमित्तकारणम् ॥

नीलकण्ठी-प्राच्यादिव्यवहारहेतुरिति मूले आदिना प्रतीच्यादि परिग्रहः ॥ उदयाचलसंनिहितमूर्तावच्छिन्ना दिक् **प्राची**। तद्व्यवहितमूर्तावच्छिन्ना च **प्रतीची** । मेरुसन्निहितमूर्तावच्छिन्ना दिक् **उदीची** । तद्व्यवहितमूर्तावच्छिन्ना तु **दक्षिणा** ॥

(इति दिक्)

मू०-ज्ञानाधिकरणमात्मा ॥ स द्विविधः-परमात्मा जीवात्मा चेति ॥ तत्रेश्वरः सर्वज्ञः

परमात्मैक एव ॥ जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च ॥

दीपिका—आत्मनो लक्षणमाह ॥ ज्ञानेति आत्मानं विभजते—स द्विविध इति ॥ परमात्मनो लक्षणमाह-तत्रेति ॥ नित्यज्ञानाधिकरणत्वम् ईश्वरत्वम् ॥ नन्वीश्वरस्य सद्भावे प्रमाणं किम् न तावत् प्रत्यक्षम् । तद्धि बाह्यम् आभ्यन्तरं[1] वा । नाद्यः, अरूपिद्रव्यत्वात् । नान्त्यः, आत्मसुखादिव्यतिरिक्तत्वात् । नाप्यनुमानम्, लिङ्गाभावात् । नाप्यागमः, तथाविधागमाभावात् इति चेत् ॥ न ॥ 'क्षित्यङ्कुरादिकं[2] कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत्' इत्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् ॥ उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् कर्तृत्वम् ॥ उपादानं समवायिकारणम् ॥ सकलपरमाण्वादिसूक्ष्मदर्शित्वात् सर्वज्ञत्वम्॥'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्' इत्यागोपि प्रमाणम्॥

नीलकण्ठी—ज्ञानाधिकरणमिति ॥ समवायेन ज्ञानवदित्यर्थः ॥ तत्र तयोर्मध्ये ॥ दीपिकायाम् **नित्यज्ञानाधिकरणमिति॥** न च 'नित्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या विरोध इति वाच्यम् ॥ आनन्दपदस्यानन्दवदर्थकताया इव विज्ञानपदस्यापि विज्ञानवदर्थकतास्वीकारेणाविरोधात् ॥ नचानन्दस्यैव तादृशार्थकत्वम् असिद्धम् इति वाच्यम् । अर्शआद्यजन्तत्वाङ्गीकारेण तादृशार्थसिद्धेः ॥ अन्यथा नपुंसकत्वानुपपत्तेः ॥ अत्रानन्दो भारापगमे 'सुखी संवृत्तोहम्' इतिवद् दुःखाभावे उपचर्यते ॥ नवीनास्तु नित्यत्वमीश्वरस्याङ्गीकुर्वन्तीत्यलमधिकजल्पनेन ॥

अरूपिद्रव्यत्वात् इति ॥ बाह्यप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपस्य हेतु

---

१ आन्तरं वा । २ अङ्कुरादिकम् ।

त्वादिति भावः ॥ **आत्मसुखादिव्यतिरिक्तेति** ॥ विजातीयात्ममनःसंयोगादिरूपस्य मानसप्रत्यक्षहेतोरीश्वरेऽभावात् इति भावः ॥ **प्रमाणत्वादिति** ॥ नचेदमप्रयोजकमिति शङ्क्यम् । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कृतित्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वेनाप्रयोजकत्वाभावात् इति दिक् ॥ **उपादानगोचरेति** ॥ यद्यपि कर्तृत्वं कृतिमत्वमेव संभवति ॥ तथाप्यपरोक्षज्ञानादेश्चिकीर्षादिकं प्रति कारणत्वप्रदर्शनाय तथोक्तिरित्यवधेयम् ॥ **सर्वविदिति** ॥ विदधात्वर्थो विशेषरूपेण ज्ञानम् ॥

दीपिका-जीवलक्षणमाह । जीवेति ॥ सुखादिकं जीवलक्षणम् ॥ ननु ' मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहम् ' इत्यादौ सर्वत्राहंप्रत्यये शरीरस्यैव विषयत्वाच्छरीरमेवात्मेति चेत् ॥ न ॥ शरीरस्य करपादादिनाशे शरीरनाशादात्मनोपि नाशापत्तेः[1] ॥ नापि इन्द्रियाणामात्मत्वम् । तथात्वे 'योहं घटमद्राक्षं सोऽहं इदानीं स्पृशामि' इत्यनुसन्धानाभावप्रसङ्गात् ॥ अन्यानुभूतेऽन्यस्यानुसंधानायोगात् ॥ तस्माद्देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो जीवः सुखादिवैचित्र्यात् प्रतिशरीरं भिन्नः । स च न परमाणुपरिमाणः[2], शरीरव्यापि[3]सुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात् । न मध्यमपरिमाणः, तथा सति अनित्यत्वप्रसङ्गेन कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ तस्मान्नित्यो विभुर्जीवः ॥

नीलकण्ठी-लक्षणमाहेति । स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ मूले **जीवः प्रतिशरीरं भिन्न** इति ॥ न च अवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तच्चैत्रादिशरीराणां विभिन्नत्वेपि जीवभेदाभावाद् इदमसंगतम् । एवं कायव्यूहस्थलेपि इति वाच्यम् ॥ समानकालिकयोगजधर्माजन्यशरीरभेदेन जीवभेदस्यैव विवक्षितत्वेनादोषात्, एवं चैतच्छरीरावच्छिन्न

१ नाशप्रसङ्गात् । २ परिमाणपदं नास्ति । ३ स्यापि ।

भोगवान् समानकालिकयोगाद्यजन्यशरीरावच्छिन्नभोगवद्भिन्न इति रीत्या प्रतिशरीरं जीवभेदः साध्य इत्यलम् ॥

शरीरस्यैवेति ॥ अन्यथा मनुष्यत्वादीनां शरीरधर्मत्वेन तथा प्रत्ययस्यैवासंगतिरित्यभिमानः॥ **नाशापत्तेरिति** ॥ समवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशकत्वात् इति भावः ॥ **योऽहमिति** ॥ भूतकालिकदर्शनवति वर्तमानकालिकस्पार्शनवत्वं प्रत्याय्यते, तत् च भवतां मते न सम्भवति चाक्षुषस्पार्शनवतोर्भेदात् इति ॥ **अनुसन्धानायोगा दिति** ॥ अन्यथा चैत्रेणानुभूतस्य वस्तुनो मैत्रेण स्मरणापत्तेरिति भावः ॥

ननु शरीरावच्छेदेनात्मनि सुखादिसाक्षात्कारोपपत्तये सर्वव्यापित्वम् आत्मनोऽस्तु । तथाऽपि विभुत्वाङ्गीकारे प्रयोजनाभाव इत्याशयेनाशङ्कते **न मध्यमेति** । **अनित्यत्वप्रसङ्गेनेति** ॥ 'यत् मध्यमपरिमाणं तदनित्यम्' इति व्याप्तेरिति भावः॥ **कृतेति** । 'कृतस्य यागादिना संपादितस्य धर्मादेर्हानं नाशः' अकृतस्याभ्यागमः प्राप्तिस्तत्प्रसङ्गात् इत्यर्थः । कर्तुरात्मन उत्तरजन्मनि असत्त्वात् अकर्तुश्च सत्त्वात् इति भावः ॥ ननु जीवस्याऽणुत्वमेवास्ताम्, तावता नोक्तदोषः ॥ सूक्ष्मस्य दीपस्य सर्वगृहावच्छेदेनेवाणुरूपस्यापि जीवस्य सर्वशरीरावच्छेदेन प्रभाप्रसरणाङ्गीकारात् इति चेत् ॥ न ॥ तथा सति कायव्यूहस्थले सुखादिसाक्षात्कारानुत्पत्तेरिति दिक् ॥

(इत्यात्मा)

मूलम्–सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः ॥ तच्चप्रत्यात्मनियतत्वादनन्तम् अणुरूपं नित्यं च॥

दीपिका–मनसो लक्षणमाह–सुखेति ॥ स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वं मनसो लक्षणम् । मनो विभजते–तच्चेति॥ एकैकं मन एकैकस्यात्मन आवश्यकमित्यात्मना-

मनेकत्वान्मनसोप्यनेकत्वमित्यर्थः । अणुरूपमिति ॥ मध्यमपरिमाणवत्त्वे अनित्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

ननु मनो विभु स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्[1] आकाशादिव-दिति चेत् न ॥ मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगस्याऽस-मवायिकारणस्याभावाज्ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ न च विभुद्वयसंयोगोऽस्त्विति वाच्यम् ॥ तत्संयोगस्य नित्य-त्वेन सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात् पुरीतद्व्यतिरिक्तप्रदेशात्ममनः संयोगस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् । अणुत्वे तु यदा मनः-पुरीतति नाड्यां[2] प्रविशति, तदा सुषुप्तिः । यदा निः-सरति, तदा ज्ञानोत्पत्तिरित्यणुत्वसिद्धिः ॥

नीलकण्ठी—मनःसंयोगाद्यतिव्याप्तिवारकेन्द्रियत्वघटितमूलोक्त-लक्षणापेक्षया लघुलक्षणमाह—**स्पर्शरहितत्वे सतीति** ॥ **एकैकं मन इति** ॥ सर्वात्मनाम् एकस्य मनसः स्वीकारे एकस्य ज्ञानदशा-यामपरस्य तदनुत्पत्तिः तस्याणुत्वेन सकलेन्द्रियैरेकदा संयोगाभावा-दिति भावः ॥ **अभावादिति** ॥ विभुद्वयसंयोगानभ्युपगमादिति भावः ॥ **ज्ञानानुत्पत्तीति** ॥ भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्य-त्वनियमादिति भावः ॥ **विभुद्वयसंयोगोऽस्त्विति** ॥ तस्य नित्य-त्वेनासमवायिकारणक्रियाद्यसत्वेपि न क्षतिरिति भावः ॥

(इति द्रव्यनिरूपणम्)

अथ गुणनिरूपणम् ।

मूलम्—चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम् ॥ तच्च शुक्ल-नीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात् सप्तविधम् ॥ पृथिवीजलतेजोवृत्ति ॥ तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् ॥ अभास्वरं शुक्लं जले । शुक्लं भास्वरं तेजसि ॥

१ रहितत्वात् । २ 'नाड्यां' नास्ति ।

दीपिका–रूपं लक्षयति–चक्षुरिति ॥ संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् । रूपत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम्। प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वं वाच्यम् ॥ रूपं विभजति––तच्चेति ॥ नन्वव्याप्यवृत्तिनीलादिसमुदाय एव चित्ररूपमिति चेत् ॥ न ॥ रूपस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमात् ॥ ननु चित्रपटे अवयवरूपस्य प्रतीतिरस्त्विति चेत् ॥ न ॥ रूपरहितत्वेन पटस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ॥ नच रूपवत्समवेतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजकम् । गौरवात् । तस्मात् पटस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्त्या चित्ररूपसिद्धिः ॥ रूपस्याश्रयमाह–पृथिवीति ॥ आश्रयं विभज्य दर्शयति–तत्रेति ॥

नीलकण्ठी–**मात्रपदमिति**। यद्यपि चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वं चक्षुरितराग्राह्यत्वेसति चक्षुर्ग्राह्यत्वम्। तच्च रूपे न संभवति । तथापि त्वगिन्द्रियाग्राह्यत्वे सति चक्षुर्ग्राह्यत्त्वं तदिति ध्येयम् ॥ **गुणपदमिति**॥ नचैवमपि प्रभाभित्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। त्वगग्राह्यचक्षुर्ग्राह्यगुणविभाजकधर्मवत्त्वे पर्यवसानेनादोषात् । अत एव न परमाणुरूपादावव्याप्तिरिति ध्येयम्॥**समुदायएवेति** । एवकारेणातिरिक्तचित्ररूपव्यवच्छेदः॥**व्याप्यवृत्तित्वेति**॥दैशिकव्याप्यवृत्तित्वेत्यर्थः॥**इदमुपलक्षणम्**॥एकैकचित्ररूपस्थलेऽनेकरूपाणामेकैकतत्प्रागभावादिस्थले च अनेकप्रागभावादीनां कल्पनेन, अनेकरूपेषु ‘ चित्रः ’ इत्याकारकप्रतीतिविषयत्वकल्पनेन, च गौरवमिति ॥ **रूपरहितत्वेनेति** । समवायेनेत्यादिः । **प्रसङ्गादिति** ॥ द्रव्यचाक्षुषं प्रति समवायेनैव रूपस्य कारणत्वमितिभावः ॥ **रूपवत्समवेतत्वं** स्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन रूपम् ॥ **प्रत्यक्षत्वप्रयोजकमिति** । ‘प्रत्यक्षविषयत्वप्रयोजकमस्तु ’ इत्यर्थः ॥ **गौरवादिति** । साक्षात्संबन्धेन कार-

णत्वापेक्षया गौरवादित्यर्थः ॥ चित्रावयवकपालैरारब्धघटस्य चाक्षु-षत्वानुरोधेन स्वसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेनैव रूपस्य तत्प्रयोजकत्व-मङ्गीकर्तव्यम् ॥ एवं च त्रुटेश्चाक्षुषत्वानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या ॥ प्रत्य-क्षत्वानुपपत्त्येति ॥ एतेन चित्ररूपवत् चित्ररसोपि सिध्येत् इति शंका निरस्ता ॥ द्रव्यलौकिकरासनस्याप्रसिद्ध्या तदनुपपत्त्यभावेन चित्ररसासिद्धेरिति संक्षेपः ॥

(इति रूपम्)

मूलम्—रसनग्राह्यो गुणो रसः ॥ स च मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात् षड्विधः ॥ पृथिवीजलवृत्तिः ॥ पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ॥

दीपिका—रसं लक्षयति—रसनेति ॥ रसत्वेऽतिव्याप्ति-वारणाय गुणपदम् ॥ तस्याश्रयमाह—पृथिवीति ॥ आश्रयं विभज्य दर्शयति पृथिव्यामिति ॥

नीलकण्ठी—रसत्व इति ॥ रसनाग्राह्यगुणविभाजकोपाधि-मत्त्वे तात्पर्यम् ॥ एवं गन्धलक्षणेऽपि ॥

(इति रसः)

मूलम्—घ्राणग्राह्यो गुणो गन्धः ॥ स च द्विविधः-सुरभिरसुरभिश्च ॥ पृथिवीमात्रवृत्तिः ॥

दीपिका—गन्धं लक्षयति—घ्राणेति ॥ गन्धत्वेऽतिव्या-प्तिवारणाय गुणपदम् ॥

(इति गन्धः)

मूलम्—त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः ॥ स त्रिविध-शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् ॥ पृथिज-

लतेजोवायुवृत्तिः ॥ तत्र शीतो जले, ऊष्णस्तेजसि, अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः ॥

दीपिका–स्पर्शं लक्षयति–त्वगिति ॥ स्पर्शत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदम् ॥ संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदम् ।

नीलकण्ठी–मात्रपदमिति ॥ 'चक्षुरग्राह्यत्वगिन्द्रियग्राह्यगुणविभाजकोपाधिमत्वम्' इति तु फलितोर्थः ।

(इति स्पर्शः)

मुलम्–रूपादि चतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च । अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यं च॥ नित्यगतं नित्यं । अनित्यगतमनित्यम् ॥

दीपिका–पाकजमिति ॥ पाकस्तेजःसंयोगः, तेन पूर्वरूपं नश्यति रूपान्तरमुत्पद्यते इत्यर्थः ॥ अत्र परमाणुष्वेव पाको न द्व्यणुकादौ । आमपाकनिक्षिप्ते घटे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ श्यामघटनाशे पुनर्द्व्यणुकादिक्रमेण रक्तघटोत्पत्तिः ॥ तत्र परमाणवः समवायिकारणम्, तेजःसंयोगोऽसमवायिकारणम्, अदृष्टादिकं निमित्तकारणम्, द्व्यणुकादिरूपे कारणरूपमसमवायिकारणमिति पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः ॥ पूर्वघटनाशं विनैव अवयविनि अवयवेषु परमाणुपर्यन्तेषु च युगपद्रूपान्तरोत्पत्तिरिति पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः ॥ अत एव पार्थिवपरमाणुरूपादिकमनित्यमित्यर्थः ॥ अन्यत्र जलादावित्यर्थः ॥ नित्यगतमिति ॥ परमाणुगतमित्यर्थः ॥ अनित्यगतमिति ॥द्व्यणुकादिनिष्ठमित्यर्थः॥

रूपादिचतुष्टयम् उद्भूतं प्रत्यक्षम् । अनुद्भूतमप्रत्यक्षम् ॥ उद्भूतत्वं प्रत्यक्षत्वप्रयोजको धर्मः। तदभावोऽनुद्भूतत्वम्॥

नीलकण्ठी-परमाणुष्वेव पाक इति ॥ परमाणुष्वेव पूर्णरूपपरावृत्त्यादिजनकतेजःसंयोग इत्यर्थः॥ एवकारव्यवच्छेद्यं स्फुटयति-न **द्व्यणुकादा**विति ॥ **आमपाकनिक्षिप्ते घटे** इति ॥ घटे आमपाकनिक्षिप्ते सति श्यामघटनाशे परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ इत्यर्थः ॥ **तत्र** परमाणु रूपे ॥ अवयविनि पाकानङ्गीकारादाह-**कारणरूपमिति** ॥ परमाणुष्वेव पाकं वदतां वैशेषिकाणामयमाशयः-वेगातिशयवता तेजसा परमाणूनामभिघातसंयोगे सति अवश्यं तेषु क्रिया जायते । ततो विभागः, तत आरम्भकसंयोगनाशे सत्यवश्यं यावदवयविनाशः, ततः स्वतन्त्रेषु परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ पुनरदृष्टादिघटितसामग्रीवशात्परमाणुक्रियाविभागादिक्रमेण यथास्थितमहावयविपर्यन्तमुत्पत्तिरिति ॥ अवयविन्यपि पाकं वदतां नैयायिकानां तु अयमाशयः-तेजसा परमाणूनामभिघातसंयोगेपि तस्य नियमत आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाजनकत्वे मानाभावेन अवयविन्यपि पाकस्वीकार उचितः ॥ अतएव 'सोयं घटः' इति प्रत्यभिज्ञा संगच्छते ॥ अनन्तावयविनाशाद्यकल्पने लाघवं चेति ॥ नचावयविरूपं प्रति अवयवरूपस्य, तन्नाशं प्रति आश्रयनाशस्य, हेतुतायां व्यभिचार इति वाच्यम् ॥ कार्यतावच्छेदककोटौ वैजात्यनिवेशेन व्यभिचारवारणसंभवात् ॥

जलादावित्यर्थ इति ॥ यद्यपि रूपादिचतुष्टयं जलादौ बाधितम् ॥ तथापि यथायोग्यमन्वये तात्पर्यम् ॥ **उद्भूतमिति** ॥ उद्भूतत्वं जातिः । नच शुक्लत्वादिना सांकर्यम् ॥ 'गुणसांकर्यं न बाधकम्' इति नवीनमताभिप्रायकोयं ग्रन्थ इति न दोषः ॥ केचित्तु शुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भूतत्वं नाना, तदभावकूटवत्त्वमेवोद्भूतत्वमित्याहुः ॥

(इति पाकविचारः)

मूलम्–एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या ॥ नवद्रव्यवृत्तिः ॥ एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता ॥ एकत्वं नित्यमनित्यं च॥नित्यगतंनित्यम्॥ अनित्यगतमनित्यम्॥ द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव ॥

दीपिका–संख्यां लक्षयति–एकेति ॥

नीलकण्ठी–मूले-द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेवेति ॥ हेतुभूतापेक्षाबुद्धिनाशेन द्वित्वनाशादिति भावः ॥

(इति संख्या)

मूलम्–मानव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाणम्॥ नवद्रव्यवृत्ति॥ तच्चतुर्विधम्–अणु,महत्, दीर्घं, ह्रस्वं चेति ॥

दीपिका–परिमाणं लक्षयति–मानेति ॥ परिमाणं विभजते–तच्चेति ॥ भावप्रधानो निर्देशः अणुत्वं, महत्त्वं, दीर्घत्वं, ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः ॥

नीलकण्ठी–परिमाणस्य गुणिबोधकशब्दैर्विभजनमसंगतमतो दीपिकायां भावप्रधाननिर्देश इति ॥

(इति परिमाणम्)

मूलम्–पृथग्व्यवहारासाधारणं कारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्ति ॥

दीपिका–पृथक्त्वं लक्षयति–पृथगिति ॥ 'इदमस्मात् पृथक्' इतिव्यवहारकारणमित्यर्थः ॥

(इति पृथक्त्वम्)

मूलम्–संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः॥सर्वद्रव्यवृत्तिः॥

दीपिका-संयोगं लक्षयति-संयुक्तेति ॥ 'इमौ संयुक्तौ' इति व्यवहारहेतुरित्यर्थः ॥ संख्यादिलक्षणेषु सर्वत्र दिक्कालादावतिव्याप्तिवारणाय असाधारणेति देयम् ॥ संयोगो द्विविधः-कर्मजः संयोगजश्च । आद्यो हस्तक्रियया पुस्तकसंयोगः ॥ द्वितीयो हस्तपुस्तकसंयोगात् कायपुस्तकसंयोगः ॥ अव्याप्यवृत्तिः संयोगः ॥ स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम्-अव्याप्यवृत्तित्वम् ॥

नीलकण्ठी-असाधारणेतीति । कालादेः साधारणकारणत्वेन तत्र नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ स्वात्यन्ताभावेति ॥ स्वप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनाभाववत्वमिति तु निष्कर्षः ॥

(इति संयोगः)

मूलम्-संयोगनाशको गुणो विभागः ॥
सर्वद्रव्यवृत्तिः ॥

दीपिका-विभागं लक्षयति-संयोगेति ॥कालादावतिव्याप्तिवारणाय-गुण इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय संयोगनाशक इति ॥ विभागोपि द्विविधः ॥ कर्मजो विभागजश्च ॥ आद्यो हस्तक्रियया हस्तपुस्तकविभागः॥ द्वितीयो हस्तपुस्तकविभागात्कायपुस्तकविभागः ॥

नीलकण्ठी-संयोगनाशक इतीति ॥ नच तथापि संयोगेतिव्याप्तिः; तस्य प्रतियोगिविधया नाशं प्रति कारणत्वादिति वाच्यम् ॥ प्रतियोगितासबन्धानवच्छिन्ननाशविशिष्टजन्यतानिरूपितजनकत्वविवक्षणेनादोषादिति केचित् ॥ परेतु 'संयोगनाशत्वावच्छिन्ननिरूपितसमवायावच्छिन्नकारणत्वम्' इति निष्कर्षः एतत्तात्पर्यग्राहकं गुणपदमित्याहुः। विभाग इति । अयमप्यव्याप्यवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

(इति विभागः)

मू०—परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे ॥ पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिनी॥तेद्विविधे-दिक्कृते कालकृते च॥दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम्। समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् ॥ ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् । कनिष्ठे कालकृतमपरत्वम् ॥

दीपिका—परत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह-परापरेति ॥ 'परव्यवहारकारणं परत्वम् । अपरव्यवहारकारणमपरत्वम्' इत्यर्थः ॥ ते विभजते—द्विविधे इति ॥ दिक्कृतयोरुदाहरणमाह-दूरस्थ इति ॥ कालकृते उदाहरति-ज्येष्ठ इति ॥

(इति परत्वापरत्वे)

मूलम्—आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम् ॥ पृथिवीजलवृत्ति ॥

दीपिका—गुरुत्वं लक्षयति—आद्येति ॥ द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणत्वाद्वेगेऽतिव्याप्तिवारणाय आद्येति ॥

नीलकण्ठी—आद्येतीति । आद्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणपतनप्रतियोगिकध्वंसासमानकालिकत्वम् ॥ द्वितीयपतनादीनां प्राथमिकपतनध्वंससमानकालिकत्वात् निरास इतिभावः ॥

(इति गुरुत्वम्)

मूलम्—स्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् ॥ पृथिवीजलतेजोवृत्ति ॥ तद्द्विविधम्-सांसिद्धिकं नैमित्तिकंचेति ॥ सांसिद्धिकं जले ॥ नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः ॥ पृथिव्यां घृतादौ अग्निसंयोगजं द्रवत्वम् ॥ तेजसि सुवर्णादौ ॥

दीपिका—द्रवत्वं लक्षयति-स्यन्दनेति ॥ स्यन्दनं प्रस्रवणम् ॥ तेजःसंयोगजं नैमित्तिकम् ॥ तद्भिन्नं सांसिद्धिकम् ॥ पृथिव्यां नैमित्तिकमुदाहरति-घृतादाविति ॥ तेजसि तदाह-सुवर्णादाविति ॥

नीलकण्ठी—तदाहेति नैमित्तिकमाहेत्यर्थः ॥

(इति द्रवत्वम्)

मूलम्—चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः ॥ जलमात्रवृत्तिः ॥

दीपिका—स्नेहं लक्षयति—चूर्णेति ॥ कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय पिण्डीभावेति ॥

नीलकण्ठी—पिण्डीभावेतीति ॥ पिण्डीभावः संयोगविशेषः ॥

(इति स्नेहः)

मू०—श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः॥ आकाशमात्रवृत्तिः॥ स द्विविधः-ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति ॥ध्वन्यात्मको भेर्यादौ॥वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः॥

दीपिका—शब्दं लक्षयति—श्रोत्रेति ॥ शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुण इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति ॥शब्दस्त्रिविधः—संयोगजो, विभागजः, शब्दजश्चेति ॥ तत्र आद्यो भेरीदण्डसंयोगजन्यः॥ द्वितीयो वंशे पाटयमाने दलद्वयविभागजन्यश्चटचटाशब्दः ॥ भेर्यादिदेशमारभ्य श्रोत्रपर्यन्तद्वितीयादिशब्दाः शब्दजाः ॥

नीलकण्ठी—भेरीदण्डसंयोगजन्य इति ॥ आद्येऽसमवायिकारणं भेर्याकाशसंयोगः, निमित्तकारणं तु भेरीदण्डसंयोगः ॥

१ भेर्याकाश ।

द्वितीये वंशदलाकाशविभागोसमवायिकारणम्, दलद्वयाविभागो विमित्तकारणम् ॥ तृतीये तु पूर्वपूर्वशब्दोऽसमवायिकारणम्, पवनादि निमित्तकारणमिति विवेकः ॥

(इति शब्दः)

मूलम्—सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम् ॥ सा द्विविधा-स्मृतिरनुभवश्च ॥

दीपिका—बुद्धेर्लक्षणमाह—सर्वेति ॥ कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति ॥ रूपादावतिव्याप्तिवारणाय सर्वव्यवहार इति ॥ जानामीत्यनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वं लक्षणमित्यर्थः ॥ बुद्धिं विभजते—सेति ॥

नीलकण्ठी—जानामीत्यादि ॥ ज्ञानत्वमात्रं लक्षणम् ॥ जानामीत्यनुव्यवसायगम्यत्वं तु ज्ञानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वसूचनाय ॥ तथाहि ' घटं **जानामि** ' इत्याद्यनुगतानुव्यवसायस्यानुगतधर्ममन्तरानुपपन्नत्वेन तस्य स्वीकर्त्तव्यतया लाघवात् जातित्वसिद्धिः ॥ इत्थं च मूले ' सर्वव्यवहारहेतुः ' इति बुद्धेः स्वरूपकथनमिति भावः ॥

मू०—संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः ॥ तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः ॥ स द्विविधः—यथार्थोऽयथार्थश्चेति ॥ तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः ॥ यथा ' अयं घटः ' इति ज्ञानम् ॥ सैव प्रमेत्युच्यते ॥

दीपिका—स्मृतेर्लक्षणमाह—संस्कारेति । भावनाख्यः संस्कारः ॥ संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति ॥ घटादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय संस्कारजन्यमिति ॥ प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय मात्रेति ॥ अनुभवं लक्षयति—तद्भिन्नमिति ॥ ' स्मृतिभिन्नं ज्ञान-

मनुभवः ' इत्यर्थः । अनुभवं विभजते--स द्विविध इति॥ यथार्थानुभवं लक्षयति-तद्वतीति ॥ ननु ' घटे घटत्वम् ' इतिप्रमायामव्याप्तिः, घटत्वे घटाभावादिति चेत् ॥ न ॥ ' यत्र यत्संबन्धोस्ति तत्र तत् संबन्धानुभवः ' इत्यर्थात् घटत्वेपि घटसंबन्धोस्ति इति नाव्याप्तिः ॥ सैवेति ॥ यथार्थानुभव एव शास्त्रे ' प्रमा ' इत्युच्यते इत्यर्थः ॥

नीलकण्ठी-संस्कारस्य त्रिविधत्वादाह-भावनाख्य इति ॥ प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिरिति ॥ ' सोयं देवदत्तः ' इत्याद्याकारकप्रत्यभिज्ञायां तत्तद्देशकालवृत्तित्वरूपवत्तासंस्कारजन्यत्वस्य सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥ मात्रेतीति ॥ यद्यपि संस्कारमात्रजन्यत्वं संस्कारेतराजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वम् । तच्च स्मृतावसंभवि, तत्र संस्कारसंस्कारेतरात्मादिजन्यत्वसत्त्वात् । तथापि चक्षुराद्यजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वे तात्पर्यमवसेयम् ॥

मूले-तद्वति तत्प्रकारकानुभव इति ॥ सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वम् आश्रयतासंबन्धेनानुभवान्वयी ॥ तथाच तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम्॥तत्पदार्थः प्रकारः,तद्वत्त्वं प्रकारतावच्छेदकसंबन्धेन ग्राह्यम् ॥ तेन कालिकसंबन्धेन शुक्त्यादौ रजतत्वसत्त्वेपि ' इदं रजतम् ' इति भ्रमे नातिव्याप्तिः ॥नच तथापि रङ्गत्वेन रजतावगाहिनि, रजतत्वेन च रङ्गावगाहिनि ' इमे रङ्गरजते ' इत्याकारकसमूहालम्बनभ्रमेऽतिव्याप्तिः । तत्र रङ्गविशेष्यकत्वरङ्गत्वप्रकारकत्वयोः, रजतविशेष्यकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयोश्च सत्वादिति वाच्यम्॥तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वविशिष्टानुभवत्वरूपार्थविवक्षणेनादोषात्॥तथाहि ' ययोर्विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः ' तन्निरूपितविषयितयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभाव'इति सिद्धान्तः॥दर्शितभ्रमे रङ्गत्वप्रकारतायां रंगविशेष्यतानिरूपितत्वस्य, रजतत्वप्रकारतायां

च रजतविशेष्यतानिरूपितत्वस्य, असत्त्वेन रंगविशेष्यकत्वावच्छिन्नरङ्गत्वप्रकारकत्वरजतविशेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वयोरभावाद् नातिव्याप्तिः ॥ स्मृतिव्यावृत्तयेऽनुभवत्वनिवेशः ॥ एतत्फलमनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥ ननु तद्वतीत्यस्य 'तदधिकरणे' इत्यर्थकतया 'घटे घटत्वम्' इति प्रमायामव्याप्तिः। आधेयताया वृत्त्यनियामकतया तेन सम्बन्धेन घटरूपप्रकाराधिकरणाप्रसिद्धेरित्याशयेनाह- **ननु घटे घटत्वमिति** ॥ तद्वतीत्यस्य तत्सम्बन्धिनीत्यर्थः ॥ एवं च घटत्वस्यापि घटसम्बन्धितया तादृशप्रमायाम् आधेयतया घटसंबन्धिघटत्वविशेष्यत्वावच्छिन्नघटप्रकारकत्वसद्भावाद् नाव्याप्तिरिति समाधत्ते-**यत्रेति** ॥ 'यथार्थानुभव एव' इत्येवकारेण यथार्थस्मृतिव्यवच्छेदः ॥ यथार्थज्ञानमात्रस्य प्रमात्वे स्मृतिकरणस्य प्रमाणान्तरतापत्तेरिति भावः ॥

मूलम्--तदभाववति तत्प्रकारकश्चायथार्थः ॥

दीपिका-अयथार्थानुभवं निरूपयति-तदभाववतीति। नन्विदं 'संयोगि' इति प्रमायाम् अतिव्याप्तिः इति चेत् ॥ न ॥ यदवच्छेदेन यत्संबन्धाभावः, तदवच्छेदेन तत्संबन्धज्ञानस्य विवक्षितत्वात्॥ संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् संयोगावच्छेदेन संयोगसंबन्धस्य सत्वात् नातिव्याप्तिः ॥

नीलकण्ठी-अतिव्याप्तिरिति ॥ संयोगाभाववति संयोगप्रकारकत्वसत्वादिति भावः ॥ **यदवच्छेदेनेति** ॥ यदवच्छेदेन यद् संबन्धावछिन्नप्रतियोगिताकयदभावः ॥ **तदवच्छेदेनेति** ॥ तेन संबन्धेन तत्प्रकारकानुभवस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ **संयोगाभावावच्छेदेनेति** ॥ संयोगाभावावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः ॥ **संयोगावच्छेदेनेति** ॥ संयोगावच्छेदकावच्छेदेन॥**संयोगसंबन्धस्येति**॥

समवायसंबन्धेन संयोगस्येत्यर्थः ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ इदमव्याप्यवृत्ति-संयोगादिप्रकारकभ्रमानुरोधेन ॥ व्याप्यवृत्तिरजतत्वादिप्रकारकभ्रम-लक्षणं तु तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववान्यस्तद्वद्विशेष्यक-त्वावच्छिन्नतत्संबन्धावछिन्नतत्प्रकारकत्वविशिष्टानुभवत्वम् ॥ प्रतियो-गितायां प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशात् 'पर्वतो वह्निमान्' इति प्रमायां समवायावच्छिन्नवन्ह्यभाववत्पर्वतविशेष्यकत्वसत्वेपि नाति-व्याप्तिः ॥ विशेष्यत्वप्रकारत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविवक्षणेन 'इमे रङ्गरजते' इत्याकारकप्रमायां रङ्गत्वाद्यभाववद्रजतादिविशेष्यकत्व-रङ्गत्वादिप्रकारकत्वयोः सत्वेपि नातिव्याप्तिः ॥ इत्यलमतिविस्तरेण ॥

मूलम्-यथार्थानुभवश्चतुर्विधः-प्रत्यक्षानुमि-त्युपमितिशाब्दभेदात् । तत्करणमपि चतु-र्विधम्-प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् ॥

दीपिका-यथार्थानुभवं विभजते-यथार्थेति ॥ प्रसंगात् प्रमाकरणं विभजते-तत्करणमिति ॥ प्रमाकरणमित्यर्थः ॥ प्रमायाः करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम् ॥

नीलकण्ठी-प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः, तस्मा-दित्यर्थः ॥ सामान्यतोऽवगतस्यैव विशेषरूपेण प्रतिपादनं संभवतीति सामान्यलक्षणं स्फुटयति-प्रमायाः करणं प्रमाणमिति ॥

मूलम्-असाधारणं कारणं करणम् ॥

दीपिका-करणलक्षणमाह-असाधारणेति ॥ साधारण-कारणे दिक्कालादावतिव्याप्तिवारणाय असाधारणेति ॥

नीलकण्ठी-असाधारणेतीति ॥ दिक्कालादृष्टादेः कार्यत्वाव-च्छिन्नं प्रत्येव कारणत्वात् ॥ अनुभवत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रमावृत्ति-कार्यतानिरूपितकारणत्वरूपासाधारणकारणत्वस्य तत्र सत्त्वात् नाति-व्याप्तिः ॥ प्राचीनास्तु 'व्यापारवत्त्वे सति' इत्यपि वक्तव्यम् ।

अतश्चक्षुःसंयोगादौ नाव्याप्तिः । श्रोत्रमनःसंयोगः, शब्दो वा व्यापारः सम्भवत्येवेति न श्रोत्रेन्द्रिये कारणलक्षणाव्याप्तिः इति वदन्ति ॥ यद्विलम्बात्प्रकृतकार्यानुत्पादः तत्कारणत्वस्यासाधारणत्वात्मकतया कालादिषु तादृशकारणत्वाभावान्नातिव्याप्तिः ॥ व्यापारत्वेनाभिमतेन्द्रियसंयोगमेव कारणम् ॥ एतत् च 'लिङ्गपरामर्शोनुमानम्' इति मूल एव स्फुटीभविष्यति ॥ अत एव मणिकारैरप्युक्तं 'तच्च लिंगपरामर्शः' इति ग्रन्थेनेति तु नव्याः ॥ अधिकमस्मदीयमणिप्रभायामनुसंधेयम् ॥

मूलम्—कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् ॥

दीपिका—कारणलक्षणमाह—कार्येति ॥ 'पूर्ववृत्ति कारणम्' इत्युक्ते रासभादौ अतिव्याप्तिवारणाय[1] नियतेति ॥ तावन्मात्रे कृते कार्येऽतिव्याप्तिरतः पूर्ववृत्तीति॥

ननु तन्तुरूपमपि पटं प्रति कारणं स्यादिति चेत् ॥ न ॥ 'अनन्यथा सिद्धत्वे सति' इति विशेषणात्॥ अनन्यथासिद्धत्वम् अन्यथासिद्धिविरहः ॥ अन्यथासिद्धिः त्रिविधा—येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तत्तेनान्यथासिद्धम् ॥ यथा तन्तुना तन्तुरूपं तन्तुत्वं च पटं प्रति ॥ अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तं प्रति तदन्यथासिद्धम् ॥ यथा शब्दं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञाते एव पटं प्रति आकाशस्य ॥ अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धम् यथा पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपप्रागभावस्य ॥ एवं च अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वम् ॥

नीलकण्ठी—नियतेति ॥ नियतत्वं हि व्यापकत्वम् । तच्च

---

१ अतिव्याप्तिः स्यादतो नियतेति ।

रासभादेर्नसंभवतीति तत्र घटकारणत्वातिप्रसक्तिरिति भावः । **पूर्ववृत्तीति** ॥ स्वव्यापकत्वस्य स्वस्मिन् सत्त्वेपि स्वपूर्वकालवृत्तित्वस्यासत्त्वेन नातिप्रसंग इति भावः ॥

कार्यतावच्छेदकसंबन्धेन कार्याधिकरणे कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन विद्यमानात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकतद्धर्मवत्त्वम् । तेन रूपेण कारणत्वमिति समुदितार्थो बोध्यः ॥**कारणं स्यादिति** । तस्य नियतपूर्ववृत्तित्वादितिभावः निबन्धान्तरेष्वन्यथासिद्धेः पञ्चविधत्वेपि मणिकारमताभिप्रायेण आह-**त्रिविधेति** ॥ **येन सहैवेत्यादि** ॥ येन तन्तुना सहैव यस्य तन्तुरूपस्य यं पटंप्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तं पटंप्रति तत् तन्तुरूपं तेन तन्तुना अन्यथासिद्धमित्यर्थः ॥ अत्र सहितत्वम् एकज्ञानविषयत्वं बोध्यम् ॥ तन्तुरूपस्य पटपूर्ववृत्तित्वज्ञानेऽनतिप्रसक्ततन्तुरूपत्वेनैव विषयता वाच्या तथा च तन्तुरूपम् अन्यथासिद्धम् ॥ एवं तन्तुत्वस्य पूर्ववृत्तित्वज्ञानमपि तन्तुविषयकमेवेति तदप्यन्यथासिद्धमितिभावः येनेत्यस्य 'स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालिना' इति यस्येत्यस्य च 'स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशून्यस्य' इति विशेषणं बोध्यम् ॥ तेन न तथाभूतेन तन्तुत्वेन तयोरन्यथासिद्धिः । नवा तन्तुसंयोगस्य तन्तुना सहान्यथासिद्धिरिति संक्षेपः ॥ इतरान्वयव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकशालि यत् तदन्यथासिद्धिसिद्धमिति तु परे ॥ **शब्दं प्रतीति** । आकाशत्वं हि शब्दसमवायिकारणत्वम् ॥ तथा च शब्दकारणमगृहीत्वाकाशस्याकाशत्वेन घटपूर्ववृत्तित्वं गृहीतुमशक्यम् इत्याकाशोन्यथासिद्ध इत्यर्थः । **अन्यत्रक्लृप्तेति** ॥ अपाकजस्थले गन्धं प्रति क्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिना गन्धप्रागभावेनैव पाकजस्थलेपि तत्संभवे रूपप्रागभावोन्यथासिद्ध इत्यर्थः ॥ अथैवं नियतपदं व्यर्थम् अनियतरासभादेः तृतीयान्यथासिद्धत्वेन सत्यन्तेनैव वारणसंभवादिति चेत् ॥ न ॥ घटसामान्यं प्रत्यन्यथासिद्धिसंभवात् ॥अन्यत्र घटभिन्ने पटादौ क्लृप्तपूर्ववर्त्तिनस्तन्त्वादितो

घटोत्पत्त्यसंभवादिति ॥ नवीनाः पुनरेवमाहुः—लघुनियतपूर्ववर्तिन एक कार्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथा सिद्धमित्येकविधमन्यथासिद्धम् ॥ लघुत्वं च शरीरकृतमुपस्थितिकृतं संबन्धकृतं च ॥ तत्र प्रथमम् अनेकद्रव्यसमवेतत्वापेक्षया महत्त्वे। द्वितीयम् गन्धं प्रति रूपप्रागभावापेक्षया गन्धप्रागभावे। गन्धस्य प्रतियोगिन उपस्थितत्वेन शीघ्रं तदुपस्थितेः॥ तृतीयं दण्डत्वदण्डरूपाद्यपेक्षया दण्डादौ । स्वाश्रयदण्डसंयोगादिरूपपरंपरया गुरुत्वाद् ॥ एवं चैतावतैव निर्वाहेन्यथासिद्धिः त्रिधा पञ्चधा चेति प्रपञ्चो व्युत्पत्तिवैचित्र्याय ॥ न च नियतपदं व्यर्थं रासभादेरन्यथासिद्धत्वेनैव वारणादिति वाच्यम् यतोऽन्यथासिद्धत्वस्यानुगतस्य दुर्वचनतया यत्र यत्र प्रामाणिकानाम् अन्यथासिद्धव्यवहारः तत्तद्भेदकूटं निवेशनीयम् ॥ लघुनियतेत्यादिकं तु भेदप्रतियोगि तत्तद्व्यक्तिपरिचायकम् ॥ इत्थं च तत्रानियतानन्तरासभादीनाम् एकेन नियतत्वविशेषणेनैव वारणात् तत्तद्भेदकूटनिवेशे गौरवम् ॥ नियतानां दण्डत्वादीनां त्वनायत्या तत्तद्भेदवत्त्वं निवेशनीयमित्यभिसंधिरिति ॥

मूलम्—कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ॥

दीपिका— कार्यलक्षणमाह—कार्यमिति ॥

मूलम्—कारणं त्रिविधम्—समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् ॥ यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् ॥ यथा तन्तवः पटस्य पटश्च स्वगतरूपादेः॥ कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति यत् कारणम् तदसमवायिकारणम् ॥ यथा तन्तुसंयोगः पटस्य तन्तुरूपं पटरूपस्य ॥ तदुभयभिन्नं कारणम् निमित्तकारणम् ॥ यथा तुरीवेमादिकं पटस्य ॥

दीपिका-कारणं विभजते कारणमिति ॥ समवायिकारणलक्षणमाह-यत्समवेतमिति ॥ यस्मिन् समवेतमित्यर्थः ॥

असमवायिकारणलक्षणमाह-कार्येणेति ॥ कार्येणेत्येतदुदाहरति-तन्तुसंयोग इति॥कार्येण पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ कारणेन सहेत्येतदुदाहरति तन्तुरूपमिति ॥ कारणेन पटेन सह एकस्मिन् तन्तौ समवेतत्वात् तन्तुरूपं पटरूपस्यासमवायिकारणमित्यर्थः॥ निमित्तकारणं लक्षयति तदुभयेति ॥ समवाय्यसमवायिभिन्नकारणं निमित्तकारणम् इत्यर्थः ॥

नीलकण्ठी-यस्मिन् समवेतमित्यर्थ इति ॥ यद्धर्मावच्छिन्नं यद्धर्मावच्छिन्ने समवायेनोत्पद्यते, तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नं समवायिकारणमिति परमार्थः ॥ कारणेन पटेनेति ॥ स्वकार्यकारणेन पटेनेत्यर्थः ॥ स्वं तन्तुरूपं पटादिकंप्रति तुरीतन्तुसंयोगादीनामसमवायिकारणत्ववारणाय तत्तदसमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं देयम् इति दिक् ॥

मूलम्-तदेतत् त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम् ॥ तत्र प्रत्यक्षज्ञानकारणं प्रत्यक्षम् ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तद्विविधम्-निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ॥ तत्र निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम्॥ सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम्॥यथा डित्थोयं ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति ॥

दीपिका—कारणलक्षणमुपसंहरति तदेतदिति ॥ प्रत्यक्षलक्षणमाह—तत्रेति ॥ प्रमाणचतुष्टयमध्ये इत्यर्थः॥ प्रत्यक्षज्ञानस्य लक्षणमाह—इन्द्रियेति॥ इन्द्रियं चक्षुरादिकम्॥ अर्थो घटादिः, तयोः संनिकर्षः संयोगादिः, तज्जन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥ तद्विभजते तद्विविधमिति ॥ निर्विकल्पकस्य लक्षणमाह—निष्प्रकारकेति ॥ विशेषणविशेष्यसंबन्धानवगाहि ज्ञानमित्यर्थः ॥

ननु निर्विकल्पके किं प्रमाणमिति चेत् ॥ न ॥ गौरिति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् दण्डीति ज्ञानवत् इत्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् ॥ विशेषणज्ञानस्यापि सविकल्पकत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् निर्विकल्पकसिद्धिः ॥ सविकल्पकं लक्षयति—सप्रकारकमिति ॥ नामजात्यादिविशेषणविशेष्यसंम्बन्धावगाहि ज्ञानमित्यर्थः ॥ सविकल्पकमुदाहरति—यथेति ॥

नीलकण्ठी—ननु तुरीयविषयतानिरूपकस्य निर्विकल्पकज्ञानस्य निरूपकतासंबन्धेन प्रकारताशून्यत्वमिव विशेष्यताशून्यत्वं, संसर्गताशून्यत्वं च लक्षणम् संभवति ॥ विनिगमनाविरहात् । इत्यतो लक्षणत्रयं दर्शयति विशेष्येति ॥ विशेष्यतादिविधया विशेष्याद्यनवगाहि ज्ञानमित्यर्थः ॥ तथा ज्ञानत्वघटितं विशेष्यताशून्यत्वं, विशेषणताशून्यत्वं, संसर्गताशून्यत्वं चेति लक्षणत्रयं पर्यवसितमिति भावः ॥ केचित्तु ननु निष्प्रकारकं प्रकारताशून्यत्वम् प्रकारता च भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम् । संसर्गावच्छिन्नविषयतेति यावत् । तथा च संसर्गानवगाहिज्ञानत्वमेव संसर्गताशून्यज्ञानत्वमेव वा लक्षणमास्ताम् । लाघवादित्यतस्तथैव मूलार्थमाह—विशेष्येतीत्याहुः तत् चिन्त्यम् ॥ सिद्धान्ते संसर्गताया इव प्रकारताया अपि विलक्षणविषयतात्मकत्वेन निष्प्रकारकज्ञानत्वरूपलक्षणे गौरवानवकाशादिति दिक् ॥ निर्विक-

ल्पकस्यातीन्द्रियतया तत्र प्रत्यक्षप्रमाणासंभवादनुमानं प्रमाणयति **गौरितीति ॥ विशिष्टज्ञानत्वादिति ॥** विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् नामयोजकत्वशङ्केतिभावः ॥ **अनवस्था-प्रसङ्गादिति॥** सविकल्पकस्य विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्व-नियमादितिभावः । **विशेष्यविशेषणसम्बन्धावगाहि इति ॥** अत्रापि उक्तरीत्या लक्षणत्रयं बोध्यम् ॥

मूलम्—प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थः सन्निकर्षः षड्विधः-संयोगः,संयुक्तसमवायः,संयुक्तसमवेतसमवायः,समवायः,समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति । चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः ॥ १ ॥ घटरूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः ॥२॥ चक्षुः संयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् ॥ रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः ॥ ३ ॥ चक्षुः संयुक्ते घटे रूपं समवेतं, तत्र रूपत्वस्य समवायात् ॥ श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः ॥ ॥ ४ ॥ कर्णविवरवर्त्त्याऽऽकाशस्य श्रोत्रत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात् शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः ॥ ५ ॥ श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ॥ अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः ॥६॥ घटाभाववद्भूतलमित्यत्र

चक्षुः संयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् ॥ एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ॥ तत्करणमिन्द्रियम् ॥ तस्मात् इन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम् ॥ प्रत्यक्षं व्याख्यातम् ॥

दीपिका-इन्द्रियार्थसंनिकर्षं विभजते-प्रत्यक्षेति ॥ संयोगसंनिकर्षमुदाहरति चक्षुषेति ॥ द्रव्यप्रत्यक्षे सर्वत्र संयोगः संनिकर्षः इत्यर्थः ॥ आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन, ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते॥ संयुक्तसमवायमुदाहरति घटरूपेति ॥ तत्र युक्तिमाह-चक्षुःसंयुक्तेति ॥ संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति रूपत्वेति ॥ समवायमुदाहरति श्रोत्रेति ॥ तदुपपादयति कर्णेति ॥ ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रेण सम्बन्धः इति चेत् ॥ न ॥ वीचीतरङ्गन्यायेन कदम्बमुकुलन्यायेन वा शब्दाच्छब्दान्तरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशे जातस्य श्रोत्रसंबन्धात् प्रत्यक्षत्वसंभवात् ॥ समवेतसमवायमुदाहरति शब्दत्वेति ॥ विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति अभावेति॥ तदुपपादयति घटाभाववदिति ॥ भूतलं विशेष्यम् ॥ घटाभावो विशेषणम्॥ 'भूतले घटो नास्ति' इत्यत्र अभावस्य विशेष्यत्वं द्रष्टव्यम् ॥ एतेन अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं निरस्तम् ॥ ' यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यत् दर्शनाभावान्नास्ति ' इति तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धेः सहकृतेनेन्द्रियेणैव अभावज्ञानोपपत्तौ अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वासंभवात् ॥ अधिकरणत्वज्ञानार्थमपेक्षणीयेन्द्रियस्यैव करणत्वोपपत्तावनु-

पलब्धेः करणत्वायुक्तत्वात् ॥ विशेषणविशेष्यभावो विशेषणविशेष्यस्वरूपमेव नातिरिक्तसंबन्धः॥ प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरन् तस्य करणमाह-एवमिति ॥ असाधारणकारणत्वादिन्द्रियं प्रत्यक्षज्ञानकरणमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमुपसंहरातितस्मादिति ॥

इति तर्कदीपिकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदःसमाप्तः ॥

नीलकण्ठी-मन इन्द्रियेणेति संयुज्यते इत्यनेनान्वयः ॥ एवमग्रेऽपि ॥ आत्मप्रत्यक्षसंग्रहस्तु 'आत्मा मनसा संयुज्यते ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते' इति योजनान्तरेण॥**कथं श्रोत्रसंबन्ध इति॥** न च श्रोत्रस्य नभोरूपत्वे न तत्समवायो दूरस्थशब्देप्यक्षत इति शङ्क्यम् ॥ अतिप्रसङ्गभङ्गाय कर्णविवरावच्छिन्ननभोऽनुयोगिकत्वविशिष्टसमवायस्यैव प्रत्यक्षहेतुत्वाङ्गीकारेण तादृशसंबन्धस्य दूरस्थशब्देऽभावात् इति भावः ॥ प्रथमतो भेरीदण्डसंयोगेन नभसि शब्द उत्पद्यते, तेन शब्दाः तैश्च शब्दाः इत्येवं क्रमेण निखिलदिगवच्छेदेन शब्दोत्पत्तेरङ्गीकरणतया तदंशेपि साम्यनिर्वाहायाह-**कदम्बेति ॥ द्रष्टव्यमिति** ॥ अत्रेदमवधेयम् विशेषणानां संयुक्तविशेषणतात्वादिरूपेण बहुविधत्वेपि विशेषणतात्वेनैव परिगणनान् न षड्विधत्वहानिः ॥ न चैवं समवायेनैव संयुक्तसमवायादीनामनुपगमः कुतो न कृत इति वाच्यम् ॥ स्वतन्त्रेच्छस्येत्यादिन्यायानुसरणेनादोषादिति ॥ **एतेन** अभावप्रमाया विशेष्यविशेषणभावसन्निकर्षजन्यत्वप्रदर्शनेन ॥ **प्रमाणान्तरत्वम्** ॥ प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तप्रमाणत्वम् ॥

नन्वनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वानङ्गीकारे घटोपलब्धिदशायां तदभावप्रत्यक्षापत्तिः । मम मते तु अनुपलब्ध्यात्मकप्रमाणान्तराभावात् नापत्तिरिति भट्टशङ्कां परिजिहीर्षुर्योग्यानुपलब्धेरिन्द्रियसहकारित्वमात्रेणैव निर्वाहे अतिरिक्तप्रमाणत्वमसम्भवतीत्याह-**यत्रेत्यादिना ॥** अत्र चक्षुःसंयोगादिमद्भूतले ॥ तर्कस्यापादकाभावसाधकविपर्ययप्राति-

योग्यापाद्यकत्वरूपविपर्यये तत्कोटिपर्यवसायित्वं दर्शयति **दर्शना-भावान्नास्तीति** ॥ तद्दर्शनाभावान्नास्तीत्यर्थः ॥ **तर्कितेत्यादि** ॥ तर्किता आपादिता प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वस्य सत्त्व-प्रसक्तेर्विरोधिनी या उपलब्धिस्तत्प्रतियोगिको भावोऽनुपलब्धिस्तत्स-हकृतेनेत्यर्थः ॥ विरोधित्वविशेषणम् उपलब्धेरनाहार्यत्वसूचनाय ॥ प्रतियोगिसत्त्वापादनापादितोपलम्भप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यताविशिष्टा-नुपलब्धिसहकृतेनेति तु परमार्थः ॥ आलोकसंयोगाद्यसत्त्वदशायां यद्यत्र घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येतेत्यापादनासंभवेन योग्यानुपलब्ध्य-भावान्न तत्र घटाभावप्रत्यक्षम् इति संक्षेपः ॥ केचित् तु **तर्कितेत्यादि** ॥ तर्कितमारोपितं यत् प्रतियोगिसत्त्वम् तद्विरोधिनी यानु-पलब्धिः तत्सहकृतेनेत्यर्थः ॥ एतावता प्रतियोगिसत्वरूपकारणाभा-वप्रयोज्य उपलब्ध्यभावोऽभावप्रत्यक्षे कारणं न तु इतरकारणविरह-प्रयोज्य उपलब्ध्यभाव इति सूचितम् ॥ अतएवान्धकारे उपलम्भाभा-वसत्त्वेपि तद्धटाभावप्रत्यक्षमित्याहुः ॥

नन्वभावप्रमायामिन्द्रियस्य कारणत्वमनुपलब्धेः सहकारित्वं च त्वया कल्पनीयम् ॥ तदपेक्षयानुपलब्धेरेव कारणत्वकल्पनं वरम् ॥ इत्याशङ्क्याभावाधिकरणभूतलप्रत्यक्षे इन्द्रियस्यावश्यमपेक्षणीयतया क्लृप्तेनैवेन्द्रियकरणत्वेनाभावप्रत्यक्षोपपत्तौ अनुपलब्धेर्विजातीयप्रमिति-करणकल्पनमप्रयुक्तमित्याह—**अधिकरणेति** ॥

ननु विशेषणविशेष्यभावाख्यः संबन्धोऽतिरिक्तः कल्पनीयः त्वये-त्यत आह **विशेष्यविशेषण भाव** इति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । प्रत्यक्षं द्विविधम्—लौकिकमलौकिकं चेति ॥ **लौकिकत्वं** च विषय-ताविशेषः ॥ लौकिके षोढा सन्निकर्षः करणम् ॥

अलौकिके तु सामान्यलक्षणा, ज्ञानलक्षणा, योगजधर्मश्चेति त्रिविधा प्रत्यासत्तिः ॥ तत्र **सामान्यलक्षणा** धूमत्वादिरूपा

तज्ज्ञानरूपा वा सामान्यं लक्षणं स्वरूपम् ।विषयो वा यस्या इति व्युत्पत्तेः ॥ सा चाश्रयाणां निखिलधूमादीनाम् अलौकिकप्रत्यक्षे उपयुज्यते अतीतानागतधूमादिचक्षुःसंयोगादेरसंभवात् ॥ इन्द्रियाणामसंनिकृष्टानां प्रत्यक्षाजनकत्वात् ॥ ज्ञानलक्षणा तु सुरभिचन्दनमिति चाक्षुषोपनीतभाने सौरभेण चक्षुषो योग्यसंनिकर्षासंभवात् ॥ एवं योगिनां देशकालविप्रकृष्टपदार्थप्रत्यक्षे **योगजधर्मः** प्रत्यासत्तिः ॥ इति तर्कसंग्रहदीपिकाप्रकाशे भगवदर्पिते प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ १ ॥

अथानुमानम् ।

मूलम्–अनुमितिकरणमनुमानम् ॥ परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ॥

दीपिका–अनुमानं लक्षयति–अनुमितिकरणमिति ॥ अनुमितेर्लक्षणमाह–परामर्शेति ॥ ननु संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः ॥ स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं 'पुरुषत्वव्याप्यकरादिमान् अयम्' इति परामर्शेसति 'पुरुष एव' इति प्रत्यक्षजननात् ॥ न च तत्रानुमितिरेवेति वाच्यम् ॥ 'पुरुषं साक्षात्करोमि'इत्यनुव्यवसायविरोधादिति चेत्॥ न ॥ पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

सिषाधयिषाविरहसहकृतासिद्ध्यभावः पक्षता ॥ साध्यसिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धिका सिद्धिसत्त्वेपि 'अनुमिनुयाम्' इतीच्छायाम् अनुमितिदर्शनात् सिषाधयिषोत्तेजिका। ततश्चोत्तेजकाभावविशिष्टमन्यभावस्य दाहकारणत्ववत् सिषाधयिषाविरहसहकृतासिद्ध्यभावस्यापिअनुमितिकारणत्वम् ॥

नीलकण्ठी–अनुमानं लक्षयतीति ॥ 'प्रत्यक्षोपजीवकत्व-

---

१ 'अनुमिनोमि' इतीच्छायाम् । 'अनुमितिर्जायताम्' ॥

संगत्या अनुमानं निरूपयति ' इत्यर्थः ॥ **परामर्शेतीति** ॥ तथा च प्रत्यक्षप्रमित्यपेक्षयाऽनुमितेर्विलक्षणप्रमितित्वेन अनुमानस्य प्रमाणान्तरत्वं सिध्यतीति भावः ॥ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुत्वमङ्गीकुर्वताम् मतमवलम्ब्य शङ्कते **नन्विति** ॥ **स्थाणुपुरुषसंशयेति** ॥ इदं विरुद्धभावद्वयकोटिसंशयाङ्गीकारेण ॥ परे तु **स्थाणुपुरुषेति** ॥ स्थाणुत्वतदभावपुरुषत्वतदभावकोटिकेत्यर्थः इत्याहुः । **पुरुष एवेति** निर्णयसूचनाय ॥ **तत्र** संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले ॥ **अनुव्यवसायविरोधादिति** ॥ इदमुपलक्षणम् पुरुषमनुमिनोमि इत्यनुव्यवसायाभावेन प्रमाणाभावादित्यपि **द्रष्टव्यम्** ॥ संशयोत्तरप्रत्यक्षेजननीये वक्ष्यमाणपक्षतायाः परामर्शसहकारित्वे प्रयोजनाभावेन पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वविवक्षणान्नातिव्याप्तिरित्याह—**पक्षतेति** ॥ एतेन ' वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानयम् ' इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधया ' वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः ' इति परामर्शस्य कारणत्वेपि न तत्रातिव्याप्तिः ॥ पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्यासत्वेनातिव्याप्तेरभावादिति संक्षेपः ॥

यद्यपि साध्यसंशयस्य पक्षतात्वेपि साध्यनिश्चयकाले अनुमितिवारणं संभवति तथापि घनगर्जनेन मेघानुमितौ व्यभिचारः । अतोन्यादृशीं पक्षतामाह—**सिषाधयिषेति** ॥ सिषाधयिषायाः साध्यानुमितीच्छायाः समवायेन योऽभावः स्वरूपसमवायैतदुभयघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन तद्विशिष्टायाः सिद्धेः समवायेन अभाव इत्यर्थः ॥ **साध्यसिद्धिः** पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय इत्यर्थः ॥ सिद्धौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशनस्य प्रयोजनं दर्शयति **सिद्धसत्वेपी**ति ॥ अत्र सिद्धिश्च ' पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्च ' इति समूहालम्बनरूपा ॥ अतः परामर्शसंपत्तिरिति ध्येयम् ॥

मूलम्—व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः। यथा 'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वतः' इति ज्ञानं परामर्शः॥ तज्जन्यं 'पर्वतो वह्निमान्' इति ज्ञानमनुमितिः॥

दीपिका—परामर्शं लक्षयति—व्याप्तीति॥ व्याप्तिविषयकं यत् पक्षधर्मताज्ञानं स परामर्श इत्यर्थः॥ परामर्शमभिनीय[1] दर्शयति—यथेति॥ अनुमितिमभिनीय दर्शयति—तज्जन्यमिति॥ परामर्शजन्यमित्यर्थः॥

नीलकण्ठी—'व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम्' इत्यत्र व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मताव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तज्ज्ञानमिति सप्तमीतत्पुरुषाङ्गीकारे व्यभिचारिलिङ्गकानुमितौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वाभावेनाव्याप्तिरतो व्याप्तिविशिष्टपदस्य व्याप्तिविषयकेत्यर्थमवलम्ब्य ज्ञानान्तपदेन कर्मधारयमङ्गीकरोति—**व्याप्तिविषयकमिति**॥ व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशाली निश्चयः परामर्श इति तु निर्गलितोर्थः॥ **अभिनीय** अभिलापकशब्दमुच्चार्य॥

मूलम्—यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः॥

दीपिका—व्याप्तेर्लक्षणमाह[2]—यत्रेति॥'यत्रधूमःतत्राग्निः' इतिव्याप्तेरभिनयः॥'साहचर्यनियमः' इति लक्षणम्॥ साहचर्यं सामानाधिकरण्यं,तस्य नियमः, हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यम् व्याप्तिरित्यर्थः॥

---

१ 'अभिनीय' इति नास्ति। २ व्याप्तिं लक्षयति।

नीलकण्ठी-नियतसामानाधिकरण्यं साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपं न सम्भवति 'इदं वाच्यम् ज्ञेयत्वात्' इत्यादौ अव्याप्तेः।साध्याभावाद्यप्रसिद्धेरित्यालोच्याह-**हेतुसमानाधिकरणेति** ॥ 'वह्निमान् धूमात्' इत्यादौ धूमसमानाधिकरणो योऽत्यन्ताभावो घटात्यन्ताभावः तदप्रतियोगि वह्निः तत्सामानाधिकरण्यं धूमेऽस्तीति लक्षणसमन्वयः ॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु धूमसामान्याभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणतया तत्प्रतियोग्येव धूम इति नातिव्याप्तिः ॥ न च वह्निमान् धूमादित्यादौ तत्तद्वह्न्यभावस्य चालिनीन्यायेन धूमसामानाधिकरणतया तादृशाभावाप्रतियोगित्वं न कस्यापि वह्नेरित्यव्याप्तिरिति वाच्यम् ॥ अप्रतियोगिसाध्येत्यस्य प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थतात्पर्यकतयाऽदोषात् ॥ प्रतियोगितायाम् साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वम् निवेशनीयम् तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमसमानाधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः ॥ हेतुपदं हेतुतावच्छेदकावाच्छिन्नपरम् । अतो 'द्रव्यं विशिष्टसत्वात्' इत्यादौ विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकितया हेत्वधिकरणगुणादिनिष्ठत्वेपि द्रव्यत्वाभावस्य नाव्याप्तिः । हेत्वधिकरणता हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना ग्राह्या । तेन 'वह्निमान् धूमात्' इत्यादौ वह्निसामान्याभावस्य धूमसमवायिनिष्ठत्वेपि नाव्याप्तिः ॥ न चैवमपि कपिसंयोगि एतद्वृक्षत्वादित्यादौ अव्याप्तिः ॥ साध्यस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् ॥ हेतुसमानाधिकरणाभावे प्रतियोगि वैयधिकरण्यस्य निवेशनीयत्वात् ॥ केवलान्वयिसाध्यके तादृशस्य घटाभावादेः प्रसिद्धत्वान्नाव्याप्तिरिति ॥ - अधिकमस्मदीयमणिदीधितिव्याख्यायां बुद्धिकुशलैरनुसंधेयम् ॥

मूलम्-व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता॥

दीपिका-पक्षधर्मतास्वरूपमाह-व्याप्येति ॥

मूलम्—अनुमानं द्विविधम्—स्वार्थं परार्थं च ॥ तत्र स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः ॥ तथा हि—स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतः तद्गते चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति, तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानम् उत्पद्यते अयमेव लिङ्गपरामर्श उच्यते॥तस्मात् पर्वतो वह्निमान् इति ज्ञानम् अनुमितिः उत्पद्यते ॥ तदेतत्स्वार्थानुमानम् ॥

दीपिका-अनुमानं विभजते-अनुमानमिति तद्द्वैविध्यं दर्शयति-स्वार्थमित्यादिना ॥ तत्रेति उभयोर्मध्ये इत्यर्थः ॥ स्वार्थानुमानं दर्शयति-स्वयमेवेति-भूयोदर्शनेनेति ॥ ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सहचारदर्शनेपि मण्यादौ व्यभिचारोपलब्धेर्भूयोदर्शनेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेत् ॥ न ॥ व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् ॥

नीलकण्ठी-स्वर्थानुमानमिति ॥ स्वस्यार्थः प्रयोजनं साध्यसंशयनिवृत्तिरूपं यस्या इति व्युत्पत्त्या स्वीयसंशयनिवृत्तिप्रयोजनिकानुमितिरित्यर्थः ॥ पश्यन् इति ॥ 'एकसंबन्धि ज्ञानमपरसंबन्धि स्मारकम्' इति रीत्या दर्शनस्य स्मृतिहेतुत्वादिति भावः ॥

१ स्वार्थानुमानं विविच्य दर्शयाति—'तथाहि' इति ॥ स्वार्थानुमितिं दर्शयाति ॥

कथं व्याप्तिग्रह इतीति ॥ व्यभिचारज्ञानदशायां न कश्चिदपि व्याप्तिनिश्चयमभ्युपैतीति भूयोदर्शनस्य व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वं न संभवतीति भावः॥इदमुपलक्षणं भूयोदर्शनमित्यस्य भूयसां दर्शनानां समाहार इति, भूयसां साध्यहेतूनां दर्शनमिति, भूयःस्वधिकरणेषु दर्शनमिति वार्थः ॥ नाद्यः॥एकत्रैव सहचारदर्शनधारया व्याप्तिनिश्चयप्रसङ्गात् ॥ न द्वितीयतृतीयौ ॥ 'एतद्रूपवान् एतद्रसात्' इत्यादिसाध्यहेत्वोरधिकरणे च भूयस्त्वाभावेन व्याप्तिनिश्चयस्यानुत्पादप्रसङ्गादित्यपि बोध्यम् ॥ मणिकारसिद्धान्तमवलम्ब्याह—**व्यभिचारज्ञानविरहेति ॥ व्याप्तिग्राहकत्वादिति ।** व्याप्तिश्च हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपैव सामानाधिकरण्यं तस्य रासभादिसाधारण्यात् ॥ धूमत्वादेः स्वरूपतो व्याप्यतावच्छेदकत्वं तादृशधूमत्वत्वादिरूपेण व्याप्तित्वमित्यवच्छेद्यावच्छेदकयोरैक्येपि न क्षतिः ॥ इत्थं च साध्यतावच्छेदके तथाविधप्रतियोगितानवच्छेदकत्वांशग्रहे साध्यतावच्छेदके तथाविधप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारग्रहाभावोविपरीतग्रहाभावविधया हेतुः ॥ साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकांशग्रहेतु विशेषणज्ञानविधया सामानाधिकरण्यज्ञानं हेतुरिति रीत्या व्यभिचारज्ञानाभावसामानाधिकरण्यज्ञानयोर्व्याप्तिग्रहहेतुत्वेति ध्येयम् ॥ वस्तुतस्तुहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः ॥ न च व्याप्ते रासभसाधारण्येन भ्रमात्मकरासभलिङ्गकपरामर्शाद्भ्रमात्मकवह्न्यनुमित्यापत्तिः ॥ भ्रमात्मकपरामर्शस्य भ्रमानुमित्यजनकत्वनियमसत्त्वेन इष्टापत्तेरयोगादितिवाच्यम् ॥ यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वं व्याप्तिघटकम् तद्धर्मधर्मितावच्छेदकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयस्यैवानुमितिहेतुत्वोपगमेन अदोषात् ॥ अत एव व्याप्तिशरीरे धूमत्वत्वाप्रवेशेन लाघवमिति दिक् ॥

दीपिका—व्यभिचारज्ञानं द्विविधम्-निश्चयः, शङ्का च ॥ तद्विरहः क्वचित्तर्कात् । क्वचित् स्वतःसिद्ध एव ॥ धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्तर्को व्यभिचारशङ्कानिवर्तकः ॥ ननु सकलवह्निधूमयोरसंनिकर्षात्कथं व्याप्तिग्रह इतिचेत् ॥ न ॥ वह्नित्वधूमत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या सकलवह्निधूमज्ञानसंभवात् ॥ तस्मादिति ॥ लिङ्गपरामर्शादित्यर्थः ॥

नीलकण्ठी—**शङ्का चेति** ॥ व्यभिचारसंशयस्यापि व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वानुभवात् तत्साधारणव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नाभावो हेतुरिति हृदयम् ॥ **तद्विरहो** व्यभिचारशङ्काविरहः॥**क्वचिदिति**॥ तर्काभावेतरनिखिलकारणसमवधानस्थले इत्यर्थः ॥ **क्वचित् स्वतः सिद्ध एवेति** ॥ इतरकारणविरहस्थले तादृशकारणविरहप्रयुक्त एवेत्यर्थः ॥ तथाच तत्र तर्कापेक्षा नेतिभावः ॥ **धूमाग्न्योरिति** ॥ धूमाग्न्योर्व्याप्तिग्रहे उत्पत्स्यमाने व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकः कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गलक्षणस्तर्क इत्यन्वयः ॥ स च तर्को 'धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्, तर्हि वह्निजन्यो न स्यात्' इत्याकारको बोध्यः ॥

ननु महानसीयवह्निधूमयोः संनिकृष्टत्वेन सहचारग्रहेप्यन्येषां वह्निधूमानाम् असन्निकर्षेण सहचारप्रत्यक्षासंभवेन निखिलधूमेषु व्याप्तिप्रत्यक्षं न संभवति ॥ तथा च पर्वतीयधूमदर्शनेन व्याप्तिस्मरणासंभवात् परामर्शानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते—**ननु सकलेति** ॥ सकलवह्निधूमेषु लौकिकसंनिकर्षाभावेपि सामान्यप्रत्यासत्त्यात्मकालौकिकसंनिकर्षसद्भावात् वह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन निखिलवह्निधूमसहचारप्रत्यक्षसंभवान्निखिलधूमेषु व्याप्तिग्रहः संभवति ॥ एवं च पर्वतीयधूमेपि व्याप्तेर्गृहीतत्वेन धूमदर्शनेन स्मरणसंभवान्न परामर्शानुपपत्तिरिति समाधत्ते वह्नित्वधूमत्वेति ॥

मूलम्—यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते, तत्परार्थानुमानम् । यथा पर्वतो वह्निमान् ॥ १ ॥ धूमवत्त्वात् २ । योयो धूमवान् सःसोऽग्निमान् यथा महानसम् ३ । तथा चायम् ४ । तस्मात्तथा ५ । इति अनेन प्रतिपादितात् लिङ्गात् परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः ॥ पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञा ॥ धूमवत्त्वादिति हेतुः ॥ योयो धूमवान्सःसोऽग्निमान् यथा महानसम् इत्युदाहरणम् ॥ तथा चायमित्युपनयः ॥ तस्मात्तथेति निगमनम् ॥

दीपिका—परार्थानुमानमाह—यत्त्विति ॥ यच्छब्दस्य ' तत्परार्थानुमानम् ' इतितच्छब्देनान्वयः ॥ पञ्चावयववाक्यमुदाहरति यथेति ॥ अवयवस्वरूपमाह—प्रतिज्ञेति ॥ उदाहृतवाक्येषु प्रतिज्ञादिविभागमाह—पर्वतो वह्निमानिति ॥ साध्यवत्तया पक्षवचनम् प्रतिज्ञा ॥ पञ्चम्यन्तं लिङ्गप्रतिपादकं वचनं हेतुः॥ व्याप्तिप्रतिपादकं वचनम् उदाहरणम् ॥ व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादकं वचनम् उपनयः ॥ हेतुसाध्यवत्तया पक्षप्रतिपादकं वचनम् निगमनम् । पक्षज्ञानं प्रतिज्ञाप्रयोजनम् ॥ लिङ्गज्ञानं हेतुप्रयोजनम् ॥ व्याप्तिज्ञानमुदाहरणप्रयोजनम् । पक्षधर्मताज्ञानमुपनयप्रयोजनम् । अबाधितत्वादिकं निगमनप्रयोजनम् ॥

नीलकण्ठी—यद्यपि परार्थानुमानशब्दस्य परस्य मध्यस्थस्य अर्थः प्रयोजनं साध्यानुमितिरूपं यस्मादिति व्युत्पत्त्या परसमवेतानुमितिकरणलिङ्गपरामर्शः अत एव 'स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव कारणम्' इत्याद्यग्रिममूलं संगच्छते ॥ तथापि परार्थानुमानप्रयोजके पञ्चावयववाक्ये परार्थानुमानशब्दस्यौपचारिकः प्रयोग इति मनसिकृत्य मूलमवतारयति—**परार्थानुमानमाहेति**॥ पञ्चावयववाक्यमित्यनेन पञ्च अवयवा यस्य वाक्यस्येति व्युत्पत्त्या प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकसमुदायत्वं न्यायलक्षणम् बोध्यम् ॥ **अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गादिति** ॥ प्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायप्रयोज्यलिङ्गपरामर्शादित्यर्थः ॥ **साध्यवत्तया पक्षवचनमिति**॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारताकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकबोधजनकवाक्यमित्यर्थः ॥ उदाहरणात् साध्यतावच्छेदकाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानम्, न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति **तयोर्निरासः** ॥ वाक्यपदस्य न्यायावयववाक्यपरत्वात् न्यायबहिर्भूतवाक्यव्युदासः ॥ एवमग्रेपि ॥ 'अयं न दण्डी तद्दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वात्' इत्यादौ प्रतिज्ञायां पञ्चम्यन्तत्वसत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय **लिङ्गप्रतिपादकमिति**॥ हेतुप्रतिपादकवाक्यमित्यर्थः॥ **व्याप्तिप्रतिपादकमिति** ॥ प्रकृतहेतुप्रतिप्रकृतहेतुव्यापकत्वविशिष्टसाध्यबोधकवाक्यमित्यर्थः ॥ कथम् उदाहरणस्य व्यापकत्वबोधकतेति चेत् । इत्थम् साध्यपदस्य हेतुव्यापकत्वविशिष्टसाध्यनिरूढलक्षणया ॥ न च द्विरुक्तयत्पदस्य वैयर्थ्यमिति शङ्क्यम् ॥ तादृशतात्पर्यग्राहकतया सार्थक्यात् ॥ अथवा प्रथमयत्पदार्थे महानसे द्वितीययत्पदार्थे च महानसान्यस्मिन् प्रकृतहेतुमत्त्वस्य तत्पदार्थे तस्मिन् साध्यस्य च शाब्दबोधे जाते उत्तरकालं व्यापकताबोधो मानसः ॥ तथा च व्याप्तिप्रतिपत्तिपरत्वम् उदाहरणस्याक्षतत्वमिति न कश्चिद्दोषगन्ध इति दिक् ॥ **व्याप्तिविशिष्टलिङ्गप्रतिपादक-**

मिति ॥ पक्षतावच्छेदकाविशिष्टविशेष्यकमकृतसाध्यव्याप्यहेतुमकारकबोधजनकवाक्यमित्यर्थः ॥ '**पक्षधर्मताज्ञानज्ञानार्थमुपनयः**' इति पाठे तु 'प्रयुज्यत' इति शेषपूरणेन प्रदर्शितार्थ एव यथा कथंचित् संगमनीयः ॥ **हेतुसाध्यवत्तया पक्षवचनमिति॥** हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वाविशिष्टसाध्यवद्विषयकबोधजनकवाक्यमित्यर्थः ॥ उत्तरकालमबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वविषयकबोधो मानसो द्रष्टव्यः ॥

मूलम्–स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम् ॥ तस्माल्लिंगपरामर्शोऽनुमानम् ॥

दीपिका–अनुमितिकरणमाह–स्वार्थेति॥ननु व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेव अनुमितिसंभवे विशिष्टपरामर्शः किमर्थमङ्गीकर्तव्य इति चेत् ॥ न ॥ 'वह्निव्याप्यधूमवानयम्' इति शाब्दपरामर्शस्थले परामर्शावश्यकतया लाघवेन सर्वत्र परामर्शस्यैव कारणत्वात् ॥ लिङ्गं न करणम् ॥ अतीतानागतादौ व्यभिचारात् ॥ 'व्यापारवत्करणं कारणम्' इतिमते परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानं[1] करणम् । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः ॥ अनुमानमुपसंहरति तस्मादिति ॥

नीलकण्ठी–ननु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि परामर्शस्यानुमितिंप्रति हेतुत्वे तत्रान्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोर्द्वयोः कल्पनीयतया गौरवम् 'वह्निव्याप्यो धूमो, धूमवान् पर्वतः' इति ज्ञानद्वयस्य तव मते विशिष्टपरामर्शं प्रति कारणत्वेन क्लृप्तस्य कारणत्वे तु अनन्यथासिद्धत्वमात्रस्य कल्पनीयतया लाघवमिति प्रभाकरः शङ्कते–**नन्विति ॥**

---

1 व्याप्तिज्ञानं, पक्षज्ञानं, साध्यज्ञानं, लिङ्गज्ञानं यत्किंचिज्जन्यज्ञानमात्रं वा परामर्शव्यापारकम् ॥

वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ॥ अत्र त्वदभिमतकारणासत्त्वेन व्यभिचारान्न ज्ञानद्वयस्य कारणत्वं संभवतीतिभावः ॥ कथंचिदपि व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वादेर्भानं परामर्शेन संभवतीति स्फोरणाय- **शाब्देति ॥ लाघवेनेति** ॥ कल्पनालाघवेनेत्यर्थः ॥ तथाहि- ज्ञानद्वये अनन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोः कल्पनापेक्षया विशिष्ट- परामर्शे तत्कल्पनस्यैव लघीयस्त्वमिति ॥ वस्तुतस्तु तद्धर्मावच्छि- न्नविशेष्यकव्याप्तिप्रकारकनिश्चयविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकपक्षताव- च्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वं ज्ञानद्वय- साधारण्यानुरोधेन तेन मन्तव्यम् ॥ नैयायिकमते तु व्याप्तिविशिष्ट- वैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं कारणतावच्छेदकमिति कारणतावच्छेदक- लाघवमवधेयम् ॥विनिगमनाविरहेण ज्ञायमानलिङ्गत्वेनापि कारणं वद- तामाचार्याणां मतं निरस्यति-**लिङ्गं न करणमिति॥व्यभिचारा दिति॥**तत्राप्यनुमितेरनुभवसिद्धत्वेन तदव्यवहितपूर्वं भूतभविष्यद्धूमा देरसत्त्वादितिभावः ॥ **मत इति** ॥' फलायोग्यव्यवच्छिन्नं कारणम् ' इति मते तु परामर्श एव करणमिति ध्येयम् । कारणत्वेऽतिव्याप्तिवार- णाय **तज्जन्यत्वे सतीति** ॥

मू०-लिङ्गं त्रिविधम्-अन्वयव्यतिरेकिकेवला- न्वयि-केवलव्यतिरेकि चेति ॥ अन्वयेन व्यतिरे- केण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि ॥ यथा वह्नौ- साध्ये धूमवत्त्वम्।यत्र धूमस्तत्राग्निरिति अन्व- यव्याप्तिः। यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोपि नास्ति यथा महाह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः । अन्वय- मात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि ॥यथा घटोऽभिधेयः

प्रमेयत्वात् पटवत् । अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्व-योर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यैव प्रमेयत्वादभिधेयत्वा च्च ॥ व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवल-व्यतिरेकि । यथा । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्ध-वत्त्वात् । यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत् । यथा जलम् ॥ नचेयम् तथा ।तस्मात् न तथेति । अत्र यद्गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ॥

दीपिका–लिङ्गं विभजते–लिङ्गमिति ॥ अन्वयव्यतिरेकिणं लक्षयति–अन्वयेनेति ॥ हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः, तदभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः ॥ केवलान्वयिनो लक्षणमाह–अन्वयेनेति ॥ केवलान्वयिसाध्यकं लिङ्गं केवलान्वयि ॥ अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम् ॥ केवलान्वयिनमुदाहरति–घटोभिधेयः प्रमेयत्वादिति ॥ ईश्वरप्रमाविषयत्वं सर्वपदाभिधेयत्वं च सर्वत्रास्तीति व्यतिरेकाभावः ॥ केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह–व्यतिरेकेति ॥ केवलव्यतिरेकिणमुदाहरति पृथिवीति ॥

नन्वितरभेदः प्रसिद्धो न वा । आद्ये यत्र प्रसिद्धस्तत्र हेतुसत्त्वे अन्वयित्वम् । असत्त्वे ऽसाधारण्यम् ॥ द्वितीये साध्ये ज्ञानाभावात् कथं तद्विशिष्टानुमितिः । विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानानुदयात् ॥ प्रतियोगिज्ञानाभावाद्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न स्यादिति चेत् ॥ न ॥ जलादित्रयोदशान्योन्याभावानां त्रयोदशसु प्रत्येकं

प्रसिद्धानां मेलनम् पृथिव्यां साध्यते ॥ त्रयोदशत्वाव-च्छिन्नसाध्यस्यैकाधिकरणवृत्तित्वाभावान्नान्वयित्वासाधारण्ये । प्रत्येकाधिकरणप्रसिद्ध्या साध्यविशिष्टानुमितिः ॥ साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणं च यदितरेति ॥

नीलकण्ठी—यद्यप्यनुमाननिरूपणस्यैव प्रतिज्ञातत्वेन तद्विभाग एवोचितः । तथापि लिङ्गस्य त्रैविध्ये प्रदर्शिते तज्ज्ञानस्य त्रैविध्यं फलतीति मनसिकृत्याह—**लिङ्गं विभजत इति** ॥ 'अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमत्' इति मूलस्य 'अन्वयसहचारग्रहग्राह्यव्याप्तिमत्त्वे सति व्यतिरेकसहचारग्रहग्राह्यव्याप्तिमत्' इत्यर्थं मनसिकृत्य तादृशव्याप्तिद्वयं प्रकाशयति—**हेतुसाध्ययोरिति** ॥ अन्वयमात्रव्याप्तिकत्वरूपकेवलान्वयिलक्षणे मात्रपदेन व्यतिरेकव्याप्तेर्व्यवच्छेद्यतया सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघात इत्यालोच्य प्रकारान्तरेण परिष्करोति—**केवलान्वयिसाध्यकमिति** ॥ केवलान्वयिसाध्यकव्यतिरेकहेतोः संग्रहाय साध्ये केवलान्वयित्वं निवेशितं तदेव निर्वक्ति—**अत्यन्ताभावेति** ॥ निरवच्छिन्नवृत्तिमदत्यन्ताभावेत्यर्थः ॥ तेन गगनाभावसंयोगाभावादिसाध्यकहेतोःसंग्रहः ॥ घटपटाद्यभिधेयत्वस्य पटादावसत्त्वेन सर्वत्र सत्त्वासंभवादाह—**सर्वपदाभिधेयमिति** ॥ **मूले, व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकम् इति** ॥ निश्चितव्यतिरेकव्याप्तिमात्रकमित्यर्थः ॥ तेन पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादौ अन्वयव्याप्तेः सत्वेपि न लक्षणासंगतिः ॥ **इतरभेदः** पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः ॥ **अन्वयित्वमिति** ॥ अन्वयसहचारग्रहग्राह्यव्याप्तिमत्त्वं स्यादित्यर्थः ॥ तथा च प्रसिद्धानुमानमिव एतदप्यन्वयव्यतिरेकि एव स्यादिति भावः ॥**असाधारण्यमिति**॥ सपक्षव्यावृत्तत्वरूपासाधारणलक्षणाक्रान्तत्वादिति भावः अप्रसिद्धसाध्यकेपि साध्यविशेषणकानुमितिरेवेत्यभिप्रायेणाह—**साध्येत्यादि** ॥

व्यतिरेकव्याप्तिः इति ॥ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपे-त्यर्थः ॥ पृथिवीतरसामान्यभेदो न साध्यते, अपि तु जलादिभेदकूटः साध्यते ॥ तथा च नोक्तदोषावसर इत्याह—**जलादीति** ॥ जलादीनां ये त्रयोदशान्योन्याभावाः तेषां कूटः साध्यत इत्यर्थः ॥ समुदायस्य प्रसिद्ध्यसंभवादाह—**प्रत्येकमिति** ॥ **त्रयोदशत्वावच्छिन्नेति** ॥ अनुमितेः पूर्वं निश्चितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवतो धर्मिण एवाप्रसिद्ध्या न तत्र हेतोः सत्त्वासत्त्वनिबन्धने अन्वयित्वासाधारण्ये इति समुदितोर्थः ॥ प्रत्येकप्रसिद्धौ अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपसमुदायत्वविशिष्टज्ञानं संभवति तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य सद्भावात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिर्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं च संभवतीत्याह—**प्रत्येकाधिकरणेत्यादिना** ॥ यद्यपि जलादिचतुर्दशान्योन्याभावानां चतुर्दशसु प्रत्येकम् इति रीत्या वक्तुमुचितम् तथापि अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमङ्गीकुर्वन्तं प्रभाकरम् आश्रित्य व्यतिरेकव्याप्तेरनुमित्यङ्गस्य प्रदर्शनीयतया तन्मतसाधारण्येन व्यतिरेकव्याप्तिं प्रदर्शयितुं जलादित्रयोदशेत्यादिकथनम् ॥ न च तन्मते जलादिचतुर्दशान्योन्याभावाः प्रसिद्धाः अभावस्याधिकरणानात्मकस्य तेनाङ्गीकारादिति ध्येयम् ॥ केचित्तु जलमेवादि येषां त्रयोदशानां इति विग्रहेण जलादिप्रतियोगिकानां चतुर्दशानामन्योन्याभावानामित्यर्थः ॥ **त्रयोदशस्विति** ॥ जलादीत्यादिः ॥ उक्तविग्रहेण चतुर्दशस्वित्यर्थः ॥ अग्रेप्येवं बोध्यमित्याहुः ॥

मूलम्—सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः यथा धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ॥ निश्चितसाध्यवान् सपक्षः यथा तत्रैव महानसम् ॥ निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः ॥ यथा तत्रैव महाह्रदः ॥

दीपिका—पक्षलक्षणमाह—संदिग्धेति ॥ ननु श्रवणानन्तरभाविमननस्थले अव्याप्तिः, तत्र वेदवाक्यैरात्मनो निश्चितत्वेन संदेहाभावात् । किं च प्रत्यक्षेपि वह्नौ यत्रेच्छयानुमितिः तत्राव्याप्तिरिति चेत् ॥ न ॥ उक्तपक्षताश्रयत्वस्य पक्षलक्षणत्वात् ॥ सपक्षलक्षणमाह—निश्चितेति ॥ विपक्षलक्षणमाह—निश्चितेति ॥

नीलकण्ठी—मूले सन्दिग्धसाध्यवानिति ॥ विशेष्यतासंबन्धेन साध्यप्रकारकसंशयविशिष्ट इत्यर्थः ॥ सपक्षलक्षणादिकमप्येवमेव परिष्कर्त्तव्यम् ॥ पक्षलक्षणस्याऽव्याप्तिमाशङ्कते—दीपिकायां नन्विति ॥ संशयविघटकशाब्दसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिमुक्त्वा प्रत्यक्षस्थलेपि तामाह—किंचेति ॥ उक्तेति ॥ सिषाधयिषाविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षताश्रयत्वस्य पक्षलक्षणादित्यर्थः ॥

मूलम्—सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः—सव्यभिचारोनैकान्तिकः ॥ स त्रिविधः—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् ॥

दीपिका—एवं सद्धेतून् निरूप्य असद्धेतून् निरूपयितुं विभजते—सव्यभिचारेति ॥ अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वम् हेत्वाभासत्वम् ॥ सव्यभिचारं विभजते—स त्रिविध इति ॥

नीलकण्ठी—सद्धेतून् निरूप्येति ॥ व्याप्त्यादिविशिष्टहेतून् निरूप्येत्यर्थः । सद्धेतुनिरूपणे असद्धेतोः स्मरणात् प्रसङ्गसङ्गत्या तन्निरूपणमिति भावः ॥ मूले हेत्वाभासा इति ॥ हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः ॥ दुष्टहेतवो निरूप्यन्त इत्यर्थः ॥

ननु सामान्यधर्मप्रकाशकज्ञानमन्तरा विशेषजिज्ञासानुदयेन सव्यभिचारेत्यादिना विभागोनुचित इत्याशङ्कामपनिनीषुर्दोषलक्षणेऽभिहिते दोषवत्त्वरूपदुष्टलक्षणस्याऽतिस्फुटत्वाल्लाघवो भवतीति इत्याशयेन दोषसामान्यलक्षणमाह–**अनुमितीति ॥ हेत्वाभासत्वमिति ॥** हेतोराभासाः हेत्वाभासाः हेतुनिष्ठा दोषाः तेषां भावस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ 'ह्रदो वह्निमान्' इत्याद्यनुमितिं प्रति 'वह्न्यभाववान्ह्रदः' इत्यादिबाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया प्रमात्मकताद‍ृशनिश्चयविषयत्वम् वह्न्यभाववद् ह्रदादौ अक्षतमिति लक्षणसमन्वयः ॥ तत्रानुमितिपदं अजहल्लक्षणया अनुमितितत्करणान्यतरपरम् ॥ तेन व्यभिचारादिज्ञानस्य परामर्शप्रतिबन्धकतयैव निर्वाहादनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेपि व्यभिचारादिषु नाव्याप्तिः । 'पर्वतो निर्वह्निः' इति बाधभ्रमस्य 'पर्वतो वह्निमान्' इत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् तद्विषयवह्न्यभावादौ अतिव्याप्तिरतो **यथार्थेति ॥** भ्रमभिन्नेत्यर्थः॥ अथैवमपि वह्न्यभाववद् ह्रदात्मकबाधैकदेशे वह्न्यभावादौ अतिव्याप्तिः । 'वह्न्यभाववान् ह्रदः' इत्याकारकयथार्थज्ञानविषयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति चेत् ॥ न ॥ यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानसामान्यमनुमितिप्रतिबन्धकम् तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यर्थपर्यवसानेन अदोषात् ॥ वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नविषयकस्य 'वह्न्यभाववान् ह्रदः' इति ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेपि ताद‍ृशसामान्यान्तर्गतस्य 'वह्न्यभावः' इत्याकारकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन वह्न्यभावत्वादेर्यद्रूपपदेन उपादानासंभवात् ॥ न च तर्हि यथार्थपदम् व्यर्थम् ॥ पर्वतो निर्वह्निरिति भ्रमविषये वह्न्यभावादौ अतिव्याप्तेः उक्तरीत्यैवावधारणसंभवात् इति वाच्यम् ॥ ज्ञानपदस्य ज्ञानविशेषतात्पर्यग्राहकतया यथार्थपदसार्थक्यात् ॥ एवं च यद्रूपावच्छिन्नविषयकानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यर्थः पर्यवसितः ॥

तेन वह्न्यभाववद्ध्रदविषयकस्याहार्यस्याप्रामाण्यज्ञानविशिष्टज्ञानस्य संशयस्य वा अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेपि नासंभव इत्यलं पल्लवितेन ॥ परे तु इदं दुष्टानामेव लक्षणम् परंतु ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य ॥ तदर्थस्त्वनुमितिप्रतिबन्धका ये व्यभिचारादय एकज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्वसंबन्धेन तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविशेष्यत्वम् ॥ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवह्निर्व्यभिचारः उक्तसंबन्धेन 'तद्वान् वह्निः' इत्याकारकयथार्थज्ञानविशेष्यत्वमस्तीति लक्षणसमन्वयः ॥ अनुमितिपदस्य प्रकृतानुमितिपरतया सद्धेतौ अनुमितिप्रतिबन्धकीभूतव्यभिचारादीनाम् अप्रसिद्धत्वात् नातिव्याप्तिः ॥ यथार्थपदादाने दर्शितसंबन्धेन व्यभिचारप्रकारकभ्रमविशेष्यत्वस्य सद्धेतौ अपि सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति तन्निवेशः इत्याहुः ॥ स त्रिविध इति ॥ सामान्यलक्षणं तु साधारणान्यतमत्वम् स्फुटम् ॥

मूलम्—तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः। यथा पर्वतोऽग्निमान् प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात्। सर्वसपक्ष (विपक्ष) व्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिः असाधारणः। यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादिति। शब्दत्वं हि सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति॥ अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी। यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति॥ अत्र सर्वस्यापि प्रमेयत्वात् दृष्टान्तो नास्ति॥

दीपिका—साधारणं लक्षयति—तत्रेति ॥ उदाहरति-यथेति ॥ असाधारणं लक्षयति—सर्वेति ॥ अनुपसंहारिणो लक्षणमाह—अन्वयेति ॥

नीलकण्ठी—मूले तत्रेति । साधारणादिषु मध्ये इत्यर्थः ॥ साध्याभाववद्वृत्तिरिति॥साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववन्निरूपितहेतुतानवच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतावदित्यर्थः ॥ तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुमति पर्वतादौ तत्तत्साध्याभावस्य संबन्धान्तरावच्छिन्नसामान्याभावस्य च सत्त्वेपि साध्याभाववति धूमावयवादौ समवायादिना धूमादेर्वृत्तित्वेपि च नातिव्याप्तिः ॥ अत्र च साध्याभावानां संबन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्याद्यभावस्य कालिकादिसंबन्धेन पर्वतादौ वृत्तेरतिव्याप्तिः ॥ दैशिकविशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वनिवेशे घटत्वाभावादिसाध्यकव्यभिचारिणि साध्याभावस्य घटत्वादेर्विशेषणताविशेषेणाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवत्ताग्रहं प्रति येन संबन्धेन साध्याभाववत्तानिश्चयः प्रतिबन्धकः तेन संबन्धेन साध्यभाववत्त्वं विवक्षणीयम् ॥ वह्न्यादौ साध्ये तादृशसंबन्धो दैशिकविशेषेण घटत्वाभावादौ च साध्ये समवायः तथेति न दोषः ॥ 'कपिसंयोगी, एतद्वृक्षत्वात्' इत्यादौ तादृशसंबन्धो निरवच्छिन्नदैशिकविशेषणतेति दिक् ॥ न च विरुद्धेऽतिव्याप्तिरिति भ्रमितव्यम् ॥ उपाधेयसङ्करेप्युपाधेरसंकरात् इति न्यायेन तस्य विरुद्धसाधारण्येपि क्षतिविरहात् ॥

सर्वसपक्षव्यावृत्त इति ॥ सपक्षवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः ॥ सर्वपदम् सपक्षवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशस्फोरकम् ॥ सपक्षपदं निश्चितसाध्यवदर्थकम् ॥ शब्दोऽनित्यत्वसाधकशब्दत्वादिसद्धेतावपि पक्षे साध्यसंदेहदशायाम् असाधारण्यस्येष्टत्वादिति संप्रदायविदः ॥ नवीनास्तु सद्धेतावपि पक्षे साध्यसंदेहदशायामसाधारण्यस्य

प्रकृतपरामर्शकालिकविरुद्धपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षस्य च स्वीकारे बाधभ्रमदशायां बाधस्याप्यङ्गीकारापत्तेः॥ नहि वैषम्ये युक्तिं पश्यामः॥ एवं चात्र सपक्षपदं केवलसाध्यवत्परम् ॥ 'शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वात्' इत्यादिसाध्यवदवृत्तिहेतोरेव लक्ष्यतेति न कोपि दोष इति प्राहुः।

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहित इति ॥ तत्त्वं च किंचिद्विशेष्यकनिश्चयाविषयसाध्यकत्वे सति किंचिद्विशेष्यकनिश्चयाविषयसाध्याभावकत्वम् ॥ नवीनमते तु अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वविशिष्टसाध्यादिकमेवानुपसंहारित्वम् ॥ तज्ज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकता ॥

मूलम्–साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः॥ यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति ॥ कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनानित्यत्वेन व्याप्तम् ॥ यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं स सत्प्रतिपक्षः॥ यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्। शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवदिति॥ असिद्धस्त्रिविधः–आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धो, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ॥ आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् इति। अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव॥ स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वात् रूपवदिति। अत्र चाक्षुषत्वं पक्षे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ॥

दीपिका—विरुद्धं लक्षयति—साध्येति ॥
सत्प्रतिपक्षं लक्षयति—यस्येति ॥

असिद्धं विभजते—असिद्ध इति—आश्रयासिद्धमुदाहरति—गगनेति ॥ स्वरूपासिद्धमुदाहरति—शब्द इति ॥

नीलकण्ठी—साध्याभावव्याप्त इति ॥ साध्याभावव्याप्तिः साध्यवदवृत्तित्वं ॥ असाधारण्यस्य तु निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वरूपतया नाभेदः ॥ नवीनमते तु साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिः साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपेति नासाधारण्याभेदः । एतादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानं साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकमिति ध्येयम् ॥

यस्य साध्याभावेत्यादि ॥ यत्संबन्धि यत्साध्यंतदभावव्याप्यहेत्वन्तरस्य ज्ञानं पक्षे अस्ति स सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥ प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वेन ज्ञायमानो यः प्रकृतहेतुः ततोऽन्यस्मिन् हेतौ साध्याभावव्याप्यत्वज्ञानदशायामेव तस्य सत्प्रतिपक्षतेति सूचनाय हेत्वन्तरेतीति प्राञ्चः ॥ नवीनाः पुनरेवं वर्णयन्ति ॥ यत्संबन्धिसाध्याभावव्याप्यहेत्वन्तरस्य सत्त्वं पक्षे स तथाविध इत्यर्थः ॥

आश्रयासिद्धो यथेति ॥ आश्रयासिद्धिश्च पक्षे पक्षतावच्छेदकाविरहः॥ पक्षतावच्छेदकविरहवान् पक्षो वा ॥ स च नास्त्येवेति ॥ अरविन्दस्य प्रसिद्धत्वात् ' सविशेषणे हि' इति न्यायेनारविन्दे गगनीयत्वं नास्तीति पर्यवसितोर्थः ॥ स्वरूपासिद्धिश्च पक्षे हेत्वभावो, हेत्वभाववान् पक्षो वा ॥

मूलम्—सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः ॥ साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः ॥ साध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् ॥ साधनवन्निष्ठात्यन्ता-

भावप्रतियोगित्वम् साधनाव्यापकत्वम्॥ यथा-पर्वतो धूमवान्वह्निमत्त्वात् इत्यत्रार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः॥ तथाहि यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इतिसाध्यव्यापकत्वम्॥ यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति अयोगोलके आर्द्रेन्धनाभावात् इति साधनाव्यापकत्वम्॥ एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वात् आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धम्॥

दीपिका-व्याप्यत्वासिद्धस्य लक्षणमाह-सोपाधिक इति॥ उपाधेर्लक्षणमाह-साध्येति॥ उपाधिश्चतुर्विधः-केवलसाध्यव्यापकः, पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति॥ आद्यः आर्द्रेन्धनसंयोगः॥ द्वितीयो यथा-'वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वात्' इत्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम्॥ तृतीयो यथा-'ध्वंसाभावो विनाशी जन्यत्वात्' इत्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकं भावत्वम्॥ चतुर्थस्तु-'प्रागभावो विनाशी प्रमेयत्वात्' इत्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकम् भावत्वम्॥

नीलकण्ठी-ननु सोपाधिकस्य अतिरिक्तस्य सद्भावात् कथं पञ्च हेत्वाभासाः इत्यत आह-सोपाधिक इति॥ व्याप्यत्वासिद्धिः व्याप्त्यभावः॥ तस्याः सोपाधिकहेतौ नियमेन सत्त्वात्

सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धएव न तु अतिरिक्तः हेत्वाभास इति भावः॥ उपाधेर्दोषत्वमसंभवीति दीपिकायां व्यक्तीभविष्यत्यग्रे ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साध्याप्रसिद्धिः ॥ हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावः साधनाप्रसिद्धिः ॥ यथा काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनधूमात् इत्यादौ तद्ग्रहदशायां हेतुतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः फलम् ॥ तयोर्व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावान्न हेत्वाभासाधिक्यमिति ॥ साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे एकरूपेण एकसंबन्धेन च ग्राह्ये तेन 'वह्निमान् धूमात्' इत्यादौ तत्तद्वह्नौ वह्नित्वेन साध्यव्यापकस्य तत्तद्वह्नित्वेन च साधनाव्यापकत्वस्य सत्त्वेपि आलोके संयोगेन साध्यव्यापकत्वस्य समवायेन च साधनाव्यापकस्य सत्त्वेपि च नातिव्याप्तिः ॥ मूलोक्तउपाधिलक्षणस्याव्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यलक्षणभेदं प्रदर्शयति—**उपाधिश्चतुर्विध** इति ॥ यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वम् तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वम् लक्षणे निवेशनीयम् ॥ अन्यथा पर्वतत्वात्मकपक्षधर्मविशिष्टवह्निव्यापकत्वस्य कस्यचित् धूमत्वावच्छिन्नाव्यापकत्वादतिव्याप्तिः स्यादिति ध्येयम् ॥ **उदासीनेति** ॥ पक्षधर्मसाधनधर्माभ्यां भिन्नेत्यर्थः ॥ **बहिर्द्रव्यत्वम्** ॥ आत्मान्यद्रव्यत्वम् इदं केवलप्रत्यक्षत्वस्यैव साध्यत्वानुसारेण ॥ **प्रागभावोविनाशी जन्मत्वादिति** ॥ अत्र जन्यत्वं पक्षधर्मो न भवतीति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वघटितलक्षणम् ॥ **अनित्यत्वव्यापकमिति** ॥ विनाशित्वव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ जन्यत्वस्योदासीनत्वं संपादयितुं—**प्रमेयत्वादिति** ॥

मूलम्—यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निःश्चितः स बाधितः यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति ॥ अत्रानुष्णत्वं साध्यं, तदभाव उष्णत्वं

स्पर्शेन प्रत्यक्षेण गृह्यत इति बाधितत्वम् ॥
व्याख्यातमनुमानम् ॥

दीपिका—बाधितलक्षणमाह—यस्येति ॥ अत्र बाधस्य ग्राह्याभावनिश्चयत्वेन, सत्प्रतिपक्षस्य विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेन साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ॥ इतरेषां परामर्शप्रतिबन्धकत्वम् । तत्रापिसाधारणस्याव्यभिचाराभाववत्तया, विरुद्धस्य सामानाधिकरण्याभाववत्तया, व्याप्यत्वासिद्धस्य विशिष्टव्याप्त्यभाववत्तया, असाधारणानुपसंहारिणोर्व्याप्तिसंशयाधायकत्वेनव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् ॥ आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धयोः पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्वम् उपाधिस्तु व्यभिचारज्ञानद्वाराव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकः ॥ सिद्धसाधनं तु पक्षताविघटकतया आश्रयासिद्धे अन्तर्भवतीति प्राञ्चः ॥ निग्रहस्थानान्तरमिति नवीनाः ॥

इति तर्कदीपिकायाम् अनुमानं समाप्तम् ॥

नीलकण्ठी—बाधस्य साध्याभाववत्तानिश्चयस्य ॥ ग्राह्याभावनिश्चयत्वेनेति ॥ अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमित्यनेनान्वयि ॥ विरोधिज्ञानसामग्रीत्वेनेति ॥ इदं प्राचीनमते ॥ वस्तुतस्तु विरोधिपरामर्शस्य साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं लाघवात् ॥ इतरेषां ॥ व्यभिचारादिग्रहाणाम् ॥ तत्रापि ॥ व्यभिचारादिग्रहेष्वपि ॥ साधारणस्येति ॥ भावप्रधाननिर्देशतया साधारण्यस्येत्यर्थः ॥ अव्यभिचाराभाववत्तया ॥ तद्ग्रहस्येति शेषः ॥ व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमित्यनेनान्वयः ॥ एवमग्रेपि हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वस्येव साध्यतावच्छेदके हेतुसामानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारतया तद्ग्रहस्य हेतुसमाना-

धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावरूपो योऽव्यभिचारः तद्ग्रहप्रतिबन्धकत्वमिति भावः॥हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकग्रहस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वं तु मणिमन्त्रादिन्यायेन॥**विशिष्टव्याप्त्यभाववत्तया** हेतुव्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावरूपतया ॥ **व्याप्तिसंशयाधायकत्वेनेति**।हेतौ असाधारण्यादिज्ञानदशायां हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यनिश्चयासंभवेन पक्षानन्तर्भावेन च साध्यसंशयत्वेन व्याप्तिसंशयसंभवान्न व्याप्तिनिश्चय इति प्राचीनमतमभिप्रेत्येदम् ॥ **पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति** ॥ पक्षे पक्षतावच्छेदकविरहस्य च निश्चयदशायां हेतौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षवृत्तित्वग्रहासंभवादिति भावः ॥

ननु पक्षत्वोक्तिरसंगता हेतौ उपाधिग्रहदशायामपि व्याप्तिनिश्चयासंभवेन उपाधिज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकताया अवश्यं वक्तव्यतया उपाधेरपि हेत्वाभासलक्षणाक्रान्तत्वादत आह—**उपाधिस्तु इति** ॥ **व्यभिचारज्ञानद्वारेति** ॥ तथा च हेत्वाभासलक्षणे साक्षादनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशनीयतया परमुखनिरीक्षकस्योपाधेर्न हेत्वाभासत्वमिति भावः ॥

ननु तथापि सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुदयात् तद्विषयस्य साध्यवत्पक्षस्यापि हेत्वाभासत्वमावश्यकमित्याशङ्कां जरन्नैयायिकमतमवलम्ब्येष्टापत्त्या परिहरति—**सिद्धसाधनं त्विति**॥**पक्षताविघटकतयेति**॥ तन्मते पक्षतायाः साध्यसंशयरूपतया तद्विघटकत्वं साध्यनिश्चयस्याक्षतमिति भावः ॥ **अन्तर्भवतीति** ॥ तथा च न विभागव्याघात इति भावः ॥ दर्शितमतमतिशिथिलमित्यालोच्याह—**निग्रहेति**॥न च सिद्धान्तेऽनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकतया तद्विषयस्य कथं हेत्वाभासता नेति वाच्यम् ॥ सिषाधयिषायाः सिद्धिनिष्ठप्रतिबन्धकतायाम् उत्तेजकतया केवलं सिषाधयिषासहितसिद्धौ प्रति-

बन्धकत्वाभावेनतद्विषयहेत्वाभासलक्षणासंस्पर्शादिति॥अधिकमस्मदीयाभिनवदीधितिव्याख्यायां तर्ककर्कशविचारचातुरीधुरीणैरनुसंधेयम् ॥

इति तर्कसंग्रहदीपिकाप्रकाशे भगवदर्पिते अनुमान-
परिच्छेदः समाप्तः ॥

अथ उपमानम् ।

मूलम्—उपमितिकरणमुपमानम् ॥ संज्ञासंज्ञिसंबन्धज्ञानमुपमितिः ॥ तत्करणं सादृश्यज्ञानं । तथाहि कश्चिद्गवयशब्दवाच्यमजानन्कुतश्चिदारण्यकपुरुषाद् ' गोसदृशो गवयः ' इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पश्यति॥ तदनन्तरम् ' अयं गवयशब्दवाच्यः' इत्युपमितिरुत्पद्यते ॥ इत्युपमानम् ॥

दीपिका—उपमानं लक्षयति ॥ उपमितीति[1] ॥

नीलकण्ठी—उपमानं लक्षयति ॥ अवसरसंगत्योपमानं निरूपयतीत्यर्थः ॥ उपमितिरूपं व्युत्पादयति मूले—**संज्ञेति** ॥ **संज्ञा** गवयपदम् । **संज्ञी** गवयः । तयोः संबन्धः शक्तिः तज्ज्ञानमित्यर्थः॥ लक्षणं तु उपमिनोमीत्यनुव्यवसायगम्योपमितित्वम् एवेति ध्येयम् ॥ **वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पश्यतीति** ॥ एतेन स्मरणं सादृश्यदर्शनजन्यं उद्बोधकान्तरजन्यं वा । उभयमपि सादृश्यदर्शनस्य सहकारी, न तु सादृश्यदर्शनजन्यमेव स्मरणं सहकारीति **सूचितम्**॥

---

१ वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वेन उपमितिं लक्षयति—संज्ञासंज्ञीति॥ करणमाह—तदिति ॥ उपमानं रूपकत्वेन विविच्य दर्शयति—तथाहीति, इत्यधिकः पाठ उपलभ्यते ॥

प्राञ्चस्तु 'वाक्यार्थं स्मरन्' इत्यत्र वर्त्तमानसामीप्ये प्रत्ययः ॥ वाक्यार्थं स्मरिष्यन् इत्यर्थः ॥ एवं च वाक्यार्थस्मरणस्य सादृश्यदर्शनजन्यतालाभेन व्यापारतालाभ इत्याहुः ॥ **उपमितीति॥तदनन्तरम्** इत्यादिसादृश्यदर्शनानन्तरम् ॥ गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारिका गवयत्वावच्छिन्नलघुधर्मधर्मितावच्छेदकोपमितिरुत्पद्यते इत्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणम् ॥ वैधर्म्यदर्शनेनाप्युपमितिरिति ध्येयम् ॥ वैशेषिकास्तु पदवाच्यत्वव्याप्यसादृश्यपरामर्शात् पदवाच्यत्वस्य अनुमितिरेव ॥ अतो नोपमानं प्रमाणान्तरमित्याहुः ॥ तत् चिन्त्यम् ॥ व्याप्तिज्ञानमन्तरेणापि पदवाच्यत्वप्रमितेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

इति तर्कसंग्रहदीपिकाप्रकाशे भगवद्र्पिते उपमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥३॥

अथ शब्दः ।

मूलम्—आप्तवाक्यम् शब्दः ॥ आप्तस्तु यथार्थवक्ता वाक्यम् पदसमूहः ॥ यथा गामानय शुक्लां दण्डेनेति ॥

दीपिका—शब्दं लक्षयति—आप्तेति ॥ वाक्यं लक्षयति-वाक्यमिति ॥

नीलकण्ठी—शब्दं लक्षयतीति ॥ उपजीव्योपजीवकभावसंगत्या शब्दं निरूपयतीत्यर्थः ॥ अत्र ज्ञायमानशब्दस्य शब्दप्रमाणतया शब्दे उपमानोपजीवकत्वाभावात् उपमितिशाब्दबोधरूपफलयोः संगतिर्बोध्या ॥ तथा हि शक्तिपरिच्छित्तिरेवोपमितिः । तस्याश्च शब्दबोधोपजीव्यत्वेन फलयोरुपजीव्योपजीवकत्वसंभवः ॥ तादृशसंगतेश्च फलनिष्ठत्वेपि स्वाश्रयकरणत्वात्मकपरम्परासंबन्धेन करणनिष्ठत्वात् करणयोरनन्तराभिधानप्रयोजकत्वम् ॥ शब्दज्ञानस्य प्रमाणत्वाङ्गी-

कर्तृनवीनमते तूपमितेः शक्तपदविषयकत्वेन शब्दप्रमाणतया तत्र च उपमानजन्यत्वस्याक्षततया स्वरूपयोरपि संगतिरिति मन्तव्यम् । मूले **आप्तवाक्यं शब्द** इति ॥ शब्द इति लक्ष्यनिर्देशः ॥ प्रमाणशब्द इत्यर्थः ॥ आप्तवाक्यमिति लक्षणम् ॥ भवति हि पयसा सिञ्चतीत्यादि शब्दः आप्तोक्तवाक्यम् ॥ न तु वह्निना सिञ्चतीत्यादि शब्दः॥तदुच्चारणकर्तुः यथार्थवक्तृत्वरूपाप्तत्वाभावात् ॥ प्रकृतवाक्यार्थगोचरप्रयथार्थज्ञानजन्यवाक्यम् प्रमाणशब्द इति तु निष्कर्षः वाक्यप्रयोगे वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वाल्लक्षणसंगतिः स्फुटमेतत् शब्दमणौ ॥

मूलम्-शक्तं पदम् ॥ अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसंकेतः शक्तिः ॥

दीपिका-पदलक्षणमाह-शक्तमिति ॥ अर्थस्मृत्यनुकूलपदार्थसंबन्धः शक्तिः। सा च पदार्थान्तरमिति मीमांसकाः तन्निरासार्थमाह-अस्मादिति ॥ डित्थादीनामिव घटादीनामपि संकेत एव शक्तिः न तु पदार्थान्तरमित्यर्थः

नीलकण्ठी-मीमांसकमतनिरासकत्वेनाग्रिममूलमवतारयितुं तन्मतसाधारण्येन शक्तिपदार्थमाह-**अर्थस्मृत्यनुकूलेति** ॥ शाब्दबोधजनकार्थस्मृत्यनुकूलो घटादिपदघटादिरूपार्थयोः संबन्धः शक्तिरित्यर्थः॥ **अनुकूलत्वम्** इह प्रयोजकत्वम् तच्च कारणतावच्छेदके पदपदार्थसंबन्धेप्यक्षतम् ॥ घटादिपदतदर्थयोरन्यसम्बन्धवारणाय अनुकूलान्तं विवक्षितार्थकम् ॥ अन्यसंबन्धज्ञानस्यार्थस्मृतिजनकत्वेपि शाब्दबोधजनकस्मृतिजनकत्वाभावात् ॥ अर्थस्मृत्यनुकूलत्वस्यादृष्टादिसाधारण्यात् विशेष्यमिति बोध्यम् ॥ **पदार्थान्तरमिति** ॥ तत्तत्पदार्थतावच्छेदकाभावकूटवदित्यर्थः ॥ तेन अतिरिक्तपदार्थत्वस्यान्यमताप्रसिद्धत्वेपि न व्याघातः ॥'**अस्मात्पदादयमित्यादि** मूलस्य 'एत-

त्पदजन्यबोधविषयोयमर्थः' इत्याकारकेश्वरेच्छा शक्तिरित्यर्थः ॥ **न तु पदार्थान्तरमिति** ॥ न च ईश्वरीयज्ञानस्येच्छायाः कृतेर्वा शक्तिरूपत्वमिति विनिगमनाविरहादतिरिक्तैव शक्तिरिति वाच्यम् ॥ आधुनीकसंकेतस्येच्छारूपतया शक्तेरपि इच्छारूपत्वे संकेतज्ञानस्यानुगतकार्यकारणभावः संभवति नान्यथा इत्येवं विनिगमकसंभवेन इच्छाया एव शक्तित्वस्वीकारात्। न च भगवदिच्छायाः सकलविषयिण्याः शक्तित्वस्वीकारे घटबोद्धव्यत्वप्रकारकतदिच्छायाः पटेपि सत्त्वात् घटपदवाच्यत्वस्यातिप्रसङ्गः एवं गङ्गापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकेच्छायाः तीरेऽपि सत्त्वेन शक्यैव तद्बोधसंभवे लक्षणोच्छेदापत्तिरिति वाच्यम् ॥ यतः तत्तत्पदवाच्यत्वं तत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितेश्वरेच्छीयाविशेष्यतावत्त्वम् । तादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन तदिच्छावत्त्वं वा ॥ तथा च तादृशस्य घटपदवाच्यत्वस्य पटेऽसत्त्वान्नाति प्रसङ्गः ॥ गङ्गादिपदजन्यत्वस्य बोधांशे, बोधविषयत्वस्य च तीरांशे, स्वातन्त्र्येण भानं ईश्वरेच्छायामुपेयते ॥ इत्थं च विशकलितभावस्थले निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताया अभावेन गङ्गादिपदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितबोधविषयितानिरूपितविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबन्धेन इच्छावत्त्वस्य तीरेऽसत्त्वेन न क्षतिरिति संक्षेपः ॥

दीपिका–गवादिशब्दानां जातावेव शक्तिः। विशेषणतया जातेः प्रथममुपस्थितत्वात् ॥ व्यक्तिलाभस्तु आक्षेपात् इति केचित् ॥ तद् न ॥ गामानयेत्यादौ वृद्धव्यवहारेण सर्वत्रानयनादेर्व्यक्तावेव संभवेन जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिकल्पनात् ॥

नीलकण्ठी–विशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयितुं मीमांसकमतमुपन्यस्य दूषयति–**गवादीति** ।। विशेषणभूतजातिग्रहमन्तरा विशिष्टाग्रहासंभवेन विशिष्टे शक्तिकल्पनं न संभवति अतो जातिग्रहस्य प्रथम-

मुपेक्षितत्वे जातौ एव शक्तिकल्पनमुचितं लाघवात् इत्याह—**विशेषणतयेति** ॥ **प्रथममुपस्थितत्वादिति** ॥ विशिष्टग्रहात् पूर्वमवगतत्वादित्यर्थः ॥ कथं तर्हि व्यक्तिलाभ इत्यत आह—**व्यक्तीति** ॥ **आक्षेपादिति** ॥ अर्थापत्तिप्रमाणादित्यर्थः ॥ **व्यक्तौ एव संभवेनेति** ॥ अनुपपत्तिप्रतिसंधानशून्यतादशायाम् अपि व्यक्तिभानस्य अनुभवसिद्धत्वेन चेत्यपि बोध्यम् ॥ **विशिष्टव्यक्तौ एव इति** ॥ एवकारेण केवलजातिकल्पनव्यवच्छेदः ॥ अत्रेदं बोध्यम्—जातितद्वैशिष्ट्यतदाश्रयेषु शक्तिः कल्पनीया पदार्थद्वयसंबन्धस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनान्यस्याशक्यस्य शाब्दबोधे भानासंभवादिति ॥ नव्यास्तु लक्ष्यतावच्छेदकत्वग्रहमात्रेण लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दबोधे भानम्, तथा शक्यतावच्छेदकत्वग्रहमात्रेण शक्यतावच्छेदकस्य शाब्दबोधे भानं संभवतीति शक्यतावच्छेदके च शक्तिर्न कल्पनीयेति वदन्ति

दीपिका—शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारेण॥तथाहि—व्युत्पित्सुर्बालो ' गामानय ' इत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्यप्रवृत्तिमुपलभ्य गवानयनं दृष्ट्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्तिजनकज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां जन्यत्वं निश्चित्य ' अश्वमानय गां बधान ' इति वाक्यान्तरे आवापोद्वापाभ्यां गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिः, अश्वपदस्य अश्वत्वविशिष्टे शक्तिः, इति व्युत्पद्यते ॥

नीलकण्ठी—शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारेणेति ॥ शक्तिग्रहश्च वृद्धव्यवहारादिना भवतीत्यर्थः ॥ आदिना व्याकरणादिपरिग्रहः ॥ अतएव ' शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ ' इत्यभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते ॥ व्याकरणात् प्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहः॥ उपमानात् शक्तिग्रहस्तु अधस्ताद्दर्शितः ॥ ' अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः' इति कोशादेकदन्तादिशब्दाः गणेशत्वविशिष्टे शक्ता

इत्यर्थकाद् गणेशत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः ॥ तत्रैकदन्तादिशब्दानामेव पदार्थतया तेषां विभिन्नत्वेद्वन्द्वोपपत्तिः ' कोकिलः पिकपदवाच्यः ' इत्याप्तवाक्यात् पिकपदस्य कोकिले शक्तिग्रहः ॥ व्यवहारतः शक्तिग्रहमुपपादयति—**व्युत्पित्सुरिति** ॥ शक्तिग्रहेच्छावान् इत्यर्थः ॥ **उत्तमवृद्धेति** ॥ प्रयोजकवृद्धेत्यर्थः ॥ **मध्यमवृद्धस्येति** ॥ प्रयोज्यवृद्धस्येत्यर्थः ॥ गवानयनं दृष्ट्वा प्रवृत्तिमुपलभ्य चेत्यन्वयः ॥ उपलभ्येत्यस्यानुमायेत्यर्थः ॥ ' इयं क्रियाप्रयत्नपूर्विका विलक्षणक्रियात्वात् स्वीयक्रियावत् ' इत्यनुमानप्रयोगोबोध्यः ॥ **प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य** घटानयनगोचरप्रयत्नजनकघटानयनज्ञानस्य वाक्यस्य विशिष्टेर्थे शक्तिर्न कल्पनीया तादृशार्थस्य समभिव्याहारलभ्यत्वात् । ' अनन्यलभ्योहि शब्दार्थः ' इति न्यायात् इत्याभिसन्धिमानाह—**अश्वमानयेत्यादि** ॥ **आवापोद्वापाभ्यामिति आवापः** संग्रहः । **उद्वापः** त्यागः ॥ **उत्पद्यत** इति ॥ व्युत्पत्त्याश्रयो भवतीत्यर्थः ॥ वाक्यशेषाद्यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दः आर्यव्यवहाराद्दीर्घशूकविशिष्टस्य वाचकः । म्लेच्छव्यवहारात् कङ्गोर्वाचको वेति संदेहे ' वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥ ' इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूकविशिष्टे शक्तिनिर्णयः ॥ कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात् प्रयोगः ॥ विवरणाद्यथा 'पचति' पाकं करोति इति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातव्याख्यानात् आख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः॥ सिद्धपदसान्निध्याच्छक्तिग्रहस्तु ' विकसितपद्मे ' इत्याद्यग्रिमग्रन्थ एव स्फुटीभविष्यतीत्यलं पल्लवितेन॥

दीपिका—ननु सर्वत्र कार्यपरत्वाद्व्यवहारस्य कार्यवाक्ये एव व्युत्पत्तिः, न सिद्धा। इति चेत् ॥ न॥ ' काञ्च्यां त्रिभुवनतिलको भूपतिः' इत्यादौ सिद्धेपि व्यवहारात्॥ ' विकसितपद्मे मधून् पिबति मधुकरः '

इत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात् सिद्धेपि मधुकरादिव्युत्पत्तिदर्शनाच्च ॥

नीलकण्ठी–**व्यवहारस्य** कार्यपरत्वादिति योजना। कार्यपरत्वं च कृतिसाध्यानयनादिरूपक्रियातात्पर्यकत्वम् ॥ **व्युत्पत्तिः** ॥ **शक्तिग्रहः** ॥ व्यवच्छेद्यं स्फुटयति–**नसिद्धेति** ॥ **सिद्धेपि व्यवहारादिति** ॥ तथा च सिद्धेपि शक्तिग्रहस्त्वावश्यकः। अन्यथा तत्राऽनुभवसिद्धस्य शाब्दबोधस्यापलापापत्तेरिति भावः ॥

दीपिका–लक्षणाऽपि शब्दवृत्तिः ॥ शक्यसंबन्धो लक्षणा ॥ 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदवाच्यः प्रवाहसंबन्धादेव तीरोपस्थितौ तीरेपि शक्तिर्न कल्प्येत ॥ सैन्धवादौ लवणाश्वयोः परस्परसंबन्धाभावात् नानाशक्तिकल्पनम् ॥ लक्षणा त्रिविधा–जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति ॥ यत्र वाच्यार्थस्यान्वयाभावः तत्र जहल्लक्षणा यथा मञ्चाः क्रोशन्ति ॥ यत्र वाच्यार्थस्याप्यन्वयः तत्र अजहदिति ॥ यथा छत्रिणो गच्छन्ति ॥ यत्र वाच्यैकदेशत्यागेन एकदेशान्वयः तत्र जहदजहदिति ॥ यथा तत्त्वमसीति। गौण्यपि लक्षणैव लक्ष्यमाणगुणसंबन्धस्वरूपा ॥ अग्निर्माणवक इति ॥

नीलकण्ठी–**तीरेपि शक्तिर्न कल्प्येत इति**॥गङ्गापदस्येति शेषः ॥ नन्वेवम् सैन्धवादिपदानां नानार्थकत्वानुपपत्तिः ॥ एकत्र शक्तिरन्यत्र लक्षणेत्येव निर्वाहादत आह–**सैन्धवादाविति** ॥ आदिना हर्यादिपरिग्रहः ॥ **संबन्धाभावादिति** ॥ संयोगादिरूपसंबन्धाभावादित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणम्–प्रसिद्धयोरर्थयोः कुत्र शक्तिः कुत्र लक्षणेत्यत्र विनिगमकाभावेन उभयत्र शक्तिकल्पनस्यावश्यकतेति॥ **मञ्चा इति** ॥ मञ्चपदं मञ्चस्थपुरुषे लाक्षणिकम् ॥ वाच्यार्थस्य

कोशनकर्तृत्वान्वयासंभवादिति भावः ॥ **वाच्यस्यापीति** ॥ अपिना लक्ष्यसमुच्चयः ॥ **छत्रिण इति** ॥ एकसार्थवाहित्वेन छत्र्यच्छत्रिषु गमनकर्तृत्वान्वयतात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजम् ॥ न च छत्रिन्नि-त्यस्य मतुबर्थकेन्प्रत्ययान्ततया पदसमूहरूपत्वेन तच्छक्त्याः शक्यसं-बन्धरूपलक्षणाया अभावेन कथमिदमुदाहरणमिति वाच्यम् ॥ प्रति-पाद्यसंबन्ध एव लक्षणा इत्येतदभिप्रायेण उदाहरणात् ॥ अन्यथा ‘ काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् ’ इत्याद्युदाहर्त्तव्यम् ॥ काकपदस्य काक-तदितरसाधारणदध्युपघातकत्वावच्छिन्नपरत्वात् ॥ केचित्तु छत्रपदस्यै-कसार्थे लक्षणा । तद्धितार्थः संबन्धी । तथा चैकसार्थसंबन्धिनो गच्छन्तीत्यन्वयबोध इत्याहुः ॥ **तत्त्वमसीति** ॥ अत्र तत्पदवाच्ये सर्वज्ञत्वादिविशिष्टे त्वंपदवाच्यस्यान्तःकरणादिविशिष्टस्याभेदानुपपत्त्या उभयत्र विशेषणांशपरित्यागः ॥ तथा च तत्पदलक्ष्यस्य शुद्धस्य त्वंपदलक्ष्येण सहाभेदान्वयोपपत्तिरित्यभिप्रायः ॥ इदमुदाहरणं तु जीवब्रह्मणोरैक्यं ब्रुवतां ब्रह्मवादिनां सिद्धान्ताभिप्रायेण ॥ नैयायि-कमते तस्यासंमतत्वात् ॥ नैयायिकरीत्या तु ‘ सोयं देवदत्तः ’ इत्यादौ तत्तांशस्येदानीमसंभवात् हानम् ’ इदंतांशस्य संभवादहान-मिति जहदजहल्लक्षणामाचक्षते ॥ परे तु ‘ घटो नित्यः ’ इत्यादौ घटत्वस्येव ‘ सोयं देवदत्तः ’ इत्यादौ तत्तांशस्योपलक्षणतया भाने न किंचिद्बाधकमिति किं जहदजहल्लक्षणयेति वदन्ति। गौण्या वृत्त्यन्त-रत्वं निराचष्टे—**गौण्यपीति** ॥

ननु ‘ गङ्गायां घोषः ’ इत्यत्र तीरे शक्यस्य प्रवाहस्येव ‘ अग्नि-र्माणवकः ’ इत्यादौ माणवके शक्यस्याग्नेः साक्षात्संबन्धो न संभवति इति कथं लक्षणया निर्वाह इत्यत आह—**लक्ष्यमाणेति** ‘ लक्ष्य-माणो यो गुणः शुचित्वादिः तत्संबन्धरूपा ’ इत्यर्थः ॥अयमभिप्रायः— शक्यसंबन्धो हि लक्षणा । स च क्वचित् साक्षात्संबन्धः । क्वचित्पर-

म्परासंबन्धः । एवं च शक्यस्याग्नेः स्वनिष्ठशुचित्ववत्त्वसंबन्धमेव लक्षणेति ॥

दीपिका—व्यञ्जनापि शक्तिलक्षणान्तर्भूता शब्दशक्तिमूला अर्थशक्तिमूला च अनुमानादिना अन्यथा सिद्धा-तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् ॥ तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वं तात्पर्यज्ञानञ्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ॥ नानार्थानुरोधात् ॥ प्रकरणादिकं तात्पर्यग्राहकम् ॥

नीलकण्ठी—आलंकारिकाः पुनरेवमाहुः 'तीरे घोषः' इति प्रयोगे स्वायत्ते 'गङ्गायां घोषः' इत्यनान्विताभिधानम् शैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थम् । न च सा प्रतीतिर्लक्षणयाऽप्युपपद्यते ॥ केवलतीरलक्षणया एवानुपपत्तिपरिहारे शैत्यपावनत्वादिविशिष्टलक्षणायां मानाभावात् ॥ तस्माद्व्यञ्जनावृत्तिरवश्यमङ्गीकर्तव्येति ॥ तन्मतं निरस्यति-**व्यञ्जनापीति ॥ शक्तिलक्षणान्तर्भूतेति ॥** अयं भावः—व्यञ्जके नानार्थकस्थले 'दूरस्था भूधरा रम्याः' इत्यादौ भूधरशब्देन पर्वतानामिव राज्ञामपि शक्त्यैव प्रतीतिः **संभवति** । 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ तु शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतीरप्रतीतिरपि लक्षणासाम्राज्यादेव । तत्र लक्षणाकल्पिकायाः तात्पर्यानुपपत्तेरेव सद्भावात् किमतिरिक्तव्यञ्जनयेति ॥

ननु शब्दशक्तिमूलाया व्यञ्जनाया अन्यथा सिद्धत्वेपि अर्थशक्तिमूलायाः तस्याः नान्यथासिद्धिः । तथाहि 'गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः॥ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्' ॥ इत्यादौ 'हे प्रिय तव गमनोत्तरं मम प्राणवियोगो भविष्यति । अतो न गन्तव्यम्' इत्याद्यर्थो व्यज्यते ॥ न ह्यत्र शक्तिलक्षणाभ्यां निर्वाहः ॥ इत्थं च व्यञ्जनाया आवश्यकतेत्यत आह—**अर्थशक्तिमूलाचेति ॥** चस्त्वर्थे ॥ **अनुमानादिनेति ॥**

अनुमानप्रकारस्तु—'इयं मदीयगमनोत्तरकालिकप्राणवियोगवती । विलक्षणशब्दप्रयोक्तृत्वात्' इत्यादिरूपः । आदिना संभावनादिपरिग्रहः ॥ उत्कटैकतरकोटिकसंशयः **संभावना** । औत्कट्यं च विषयताविशेषः ॥ यदि पुनरानुभविकलोकानां स्वरसवाही 'शब्दादमुमर्थम् प्रत्येमि' इत्यनुभवः, तदा वैयञ्जनकी प्रतीतिः गीर्वाणगुरूणामप्यशक्यवारणेति व्यञ्जनासिद्धिरप्रत्यूहैवेति मन्तव्यम् ॥

अन्वयानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वे 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यादौ लक्षणानुपपत्तिः । तात्पर्यानुपपत्तेः तथा तस्यास्तत्रापि सत्त्वेन यष्टिपदस्य यष्टिधरे लक्षणा संभवतीत्याशयेनाह—**तात्पर्यानुपपत्तिरिति** ॥ **तत्प्रतीतीति** ॥ तीरादिरूपत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **नानार्थ इति** ॥ 'सैन्धवमानय' इत्यादिनानार्थस्थले सैन्धवपदस्य अश्वे लवणे च शक्तेः तुल्यतया शाब्दबोधे तात्पर्यग्रहस्यकारणत्वमन्तरा न नियतकाले तत्तद्बोधोपपत्तिरिति तत्र तत्कारणत्वस्यावश्यकत्वे तदनुरोधेन सर्वत्र तदावश्यकतेति भावः ॥ न च मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधानुपपत्तिः । तत्र निरुक्ततात्पर्यस्य असत्त्वादिति वाच्यम् ॥ तात्पर्यस्य तत्प्रतीतीच्छारूपत्वपर्यवसानेन तत्र तादृशतात्पर्यसत्त्वेनादोषात् ॥ न च तथापि तत्प्रतीतीच्छारहितशुकाद्युच्चारितवाक्यादपि शाब्दबोधस्यानुभविकतया तत्रानुपपत्तेः परिहारासंभव इति शङ्क्यम्॥ तत्रेश्वरीयेच्छामादायैवानुपपत्तेः परिहारसंभवात् इत्यलमनल्पजल्पनेन॥ **प्रकरणादिकमिति** ॥ आदिना 'सशंखचक्रो हरिः पूज्यः' इत्यादौ हरिशब्दस्य भगवति तात्पर्यनिर्णायकस्य 'सशंखचक्रः' इति विशेषणादेः परिग्रहः ॥ कथं प्रकरणादेः तात्पर्यग्राहकत्वमिति चेत् ॥ इत्थम् 'इदं सैन्धवपदं लवणबोधेच्छयोच्चारितम् भोजनप्रकरणे उक्तत्वात्' इत्यादिरीत्या गृहाण ॥

दीपिका—द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दाध्याहारः ॥

ननु अर्थज्ञानार्थत्वात् शब्दस्यार्थमविज्ञाय शब्दाध्याहारासंभवादर्थाध्याहार एव युक्त इति चेत् ॥ न ॥ पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दज्ञाने हेतुत्वात् ॥ अन्यथा 'घटः कर्मत्वमानयनं कृतिः' इत्यत्रापि शाब्दज्ञानप्रसङ्गात्

नीलकण्ठी—प्रभाकरमतं निराकरिष्यमाणः स्वसिद्धान्तं दर्शयति—**द्वारमिति** ॥ **अर्थज्ञानार्थत्वाच्छब्दस्येति** ॥ शब्दज्ञानस्य अर्थज्ञानफलकत्वादित्यर्थः ॥ एतावता प्रथमत एवार्थानुसंधाने लाघवमिति हृदयम् ॥ किं च 'अर्थबुध्वा वाक्यरचना' इति न्यायेनार्थज्ञानमन्तरा आकाङ्क्षितशब्दानुसंधानरूपशब्दाध्याहारस्यैवासंभवेन प्रथमतः अर्थाध्याहारस्यैवावश्यकतेत्याह—**अर्थमपीति** ॥ यथा कथंचिदुपस्थितपदार्थानां शाब्दबोधानुदयेन पदजन्यत्वस्योपस्थितिविशेषणताया आवश्यकतया तादृशोपस्थितिसंपत्तये शब्दाध्याहार एव अनायत्त्या अनुसर्त्तव्यः इत्याह—**पदविशेषेति** ॥ विशेषपदस्यापि प्रयोजनं दर्शयितुम् 'घटः कर्मत्वम्' इत्याद्यनुधावनम् ॥ तत्र कर्मत्वादिपदजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितेः सत्त्वेपि घटपदोत्तरामादिपदजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितेरसत्त्वेन न सिद्धान्तिमते शाब्दबोधप्रसङ्गः इतिभावः ॥ **पदविशेषजन्ये**त्यत्र वृत्त्या पदविशेषजन्येत्यपि बोध्यम् ॥ तेन 'घटमानय' इत्यादौ घटादिपदादाकाशादेरुपस्थितावपि न शाब्दबोध इति दिक् ॥

दीपिका—पङ्कजादिपदेषु योगरूढिः । अवयवशक्तिर्योगः समुदायशक्ती रूढिः । नियतपद्मत्वज्ञानार्थं समुदायशक्तिः । अन्यथा कुमुदेऽपि प्रयोगप्रसङ्गः ॥

नीलकण्ठी—यद्यपि पदं तावच्चतुर्विधम्—यौगिकं, रूढं, योगरूढं, यौगिकरूढं, चेति ॥ **योगोऽवयवशक्तिः** तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकम् आद्यम् ॥ यथा पाचकादिपदम् ॥

रूढिः—समुदायशक्तिः । तन्मात्रेणार्थप्रतिपादकं द्वितीयम् ॥ यथा गवादिपदम् ॥

योगरूढिभ्यां परस्परसहकारेणार्थप्रतिपादकं तृतीयम् ॥ यथा पङ्कजादिपदम् ॥

यौगिकं च तद्रूढं चेति व्युत्पत्त्या योगरूढ्या च परस्परासहकारेणार्थप्रतिपादकं चतुर्थम् ॥ यथा उद्भित्पदम् योगेन तरुगुल्मादेः रूढ्या तु योगविशेषस्य वाचकम् । तथापि योगरूढं प्रदर्श्य तत्र योगरूढ्योः स्वरूपप्रदर्शनेन तद्रीत्या अन्यत्रापि बोद्धुं शक्यमित्यभिप्रायेण पङ्कजादिपदे योगरूढिं प्रदर्शयति **पंकजादीति ॥ योगरूढिरिति ॥** योगसहिता रूढिरित्यर्थः ॥

ननु पङ्कजादिशब्देष्वपि योग एवास्तु । तावतैव निर्वाहात् इत्याशङ्क्य पङ्कजशब्दस्य पद्मत्वावच्छिन्ने वृत्तिमन्तरा नियमेन पद्मत्वावच्छिन्नभानम् अनुभवसिद्धं न निर्वहतीति पद्मत्वावच्छिन्नरूढिरावश्यकेत्याह—**नियतेति ॥** नियतपद्मत्वावच्छिन्नभानानुभवे विप्रतिपन्नं प्रत्याह **अन्यथेति ॥** नियतपद्मत्वावच्छिन्नभानोपयोगिसमुदायशक्त्यनङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **प्रयोगेति ॥** पङ्कजपदप्रयोगे इत्यर्थः ॥

दीपिका— 'इतरान्विते शक्तिः' इति प्राभाकराः ॥

नीलकण्ठी—यद्यपि 'कार्यान्विते शक्तिः इति प्रभाकरमतम् । तथापि सिद्धार्थपरवाक्ये व्युत्पत्तेर्व्यवस्थापितत्वेन तत्साधारण्याय तन्मतं परिष्कृत्य दर्शयति—**इतरान्वित इति ॥** अन्विते शक्तिः इति तु निष्कर्षः ॥ अयमभिप्रायः—कथं चित् उपस्थितपदार्थानां शाब्दबोधवारणाय तत्तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्तिज्ञानजन्यतदुपस्थितत्वेन हेतुतायाः कल्पनीयतया अन्वयांशेपि शक्तिरपेक्षिता । अन्यथा तादृशसामान्यकार्यकारणभावभङ्गापत्तेः ॥

न च संसर्गविषयताभिन्नतत्तद्विषयकशाब्दबोधं प्रति वृत्ति ज्ञानाधी

नतत्तदुपस्थितत्वेन हेतुत्वमास्ताम् । तथा च अन्वयांशेपि शक्त्यनङ्गीकारेपि न क्षतिरिति वाच्यम् ॥ तथा सति कार्यतावच्छेदकगौरवापत्तेः । एवं 'चान्वितो घटपदवाच्यः' इत्याकारकशक्तिज्ञानमेव शाब्दबोधप्रयोजकमिति ॥ केचित् तु इतरान्विते शक्तिरित्यस्य कार्यान्विते शक्तिरित्यर्थमाहुः ॥

दीपिका– 'अन्वयस्य वाक्यार्थतया भानसंभवादन्वयांशेऽपि शक्तिर्न कल्पनीया' इति गौतमीयाः ॥

नीलकण्ठी–सयुक्तिकं नैयायिकमतं दर्शयति–**अन्वयस्येति**॥ पदार्थसंसर्गस्य पदसमभिहारबलादेव शाब्दबोधे भानसंभवात् तादृशसंसर्गांशेपि शक्तिर्न कल्पनीया इति समुदितार्थनिष्कर्षः ॥ अयमाशयः–तद्विषयकशाब्दबुद्धिं प्रति वृत्तिज्ञानाधीनतदुपस्थितित्वेनानुगतकार्यकारणभावो न संभवति ॥ शक्तिलक्षणोभयसाधारणस्य वृत्तित्वस्य दुर्वचत्वात् ॥ अपि तु तच्छक्तपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेनैका कारणता ॥ तल्लाक्षणिकपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन च अपरा कारणता स्वीकर्त्तव्या ॥ परस्परतत्तदुपस्थितिजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारवारणाय च तत्तत्कारणाव्यवहितोत्तरत्वं तत्तत्कारणजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् ॥ एवं च वृत्त्यनुपस्थापितस्यापि पदार्थद्वयसंसर्गस्य शाब्दबोधोपगमे व्यभिचाराप्रसक्त्या दर्शितद्विविधकार्यकारणभावस्य निष्प्रत्यूहत्वात् किमन्वयांशशक्तिकल्पनेन ॥

मूलम्–**आकाङ्क्षा योग्यता संनिधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ॥ पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तानन्वयाननुभावकत्वमाकाङ्क्षा ॥ अर्थाबाधो योग्यता ॥ पदानामविलम्बेनोच्चारणं संनिधिः॥ तथा च आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्रमाणम् ॥**

यथा 'गौरश्वः पुरुषोहस्ती' इति न प्रमाणम् ॥ आकाङ्क्षाविरहात् ॥ 'अग्निना सिञ्चेत्' इति न प्रमाणम्, योग्यताविरहात् ॥ प्रहरे प्रहरे असहोच्चारितानि 'गां, आनय' इत्यादिपदानि न प्रमाणम् । सांनिध्याभावात् ॥

दीपिका–आकाङ्क्षेति॥आकाङ्क्षादिज्ञानमित्यर्थः॥ अन्यथा आकाङ्क्षादिभ्रमाच्छाब्दो भ्रमो न स्यात् ॥ आकाङ्क्षां लक्षयति–पदस्येति॥योग्यतामाह–अर्थेति॥ संनिधिलक्षणमाह–पदानामिति ॥ अविलम्बेन पदार्थोपस्थितिः संनिधिः ॥ उच्चारणंतु तदुपयोगितया उक्तम् ॥ गौः अश्व इति ॥ घटः कर्मत्वमित्यप्यनाकाङ्क्षोदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥

नीलकण्ठी–आकाङ्क्षादिरहितपदसमुदायात् शाब्दबोधवारणायआकाङ्क्षादेः शाब्दबोधहेतुत्वमभिहितं मूलकृता ॥ तच्च नवीनमते ननिर्वहतीति तज्ज्ञानस्य हेतुतामाह–**आकाङ्क्षादिज्ञानमिति** ॥ आदिना योग्यतापरिग्रहः ॥ **अन्यथा** आकाङ्क्षादेः शाब्दधीहेतुत्वे ॥ मूले–**पदस्येति** ॥ यत्पदस्य यत्पदाभावप्रयुक्तमन्वयबोधाजनकत्वं तत्पदसमभिव्याहृततत्पदत्वमाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ प्रयुक्तत्वं च 'कारणाभावात्कार्याभावः' इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः ॥ अजनकत्वान्तं परिचायकम् एकपदार्थेऽपरपदार्थत्वं योग्यतेति मते संशयनिश्चयसाधारणतज्ज्ञानत्वावच्छिन्नं शाब्दधीहेतुः ॥ बाधनिश्चयाभावो योग्यतेति नवीनमते तु स्वरूपसत्येव योग्यतां तद्धेतुरिति दिक् ॥

मूलम्–वाक्यं द्विविधम्–वैदिकं, लौकिकं च ॥

वैदिकमीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणम् ॥ लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम् ॥ अन्यदप्रमाणम् ॥ वाक्यार्थज्ञानं शब्दज्ञानम्॥ तत्करणम् शब्दः॥ इति शब्दप्रमाणम् ॥

दीपिका–वाक्यं विभजते–वाक्यमिति॥ वैदिके विशेषमाह–वैदिकमीश्वरोक्तत्वादिति ॥

ननु वेदस्यानादित्वात कथमीश्वरोक्तत्वमितिचेत् । 'वेदः पौरुषेयः वाक्यसमूहत्वात् भारतादिवत्' इत्यनुमानेन पौरुषेयत्वसिद्धेः ॥ नच स्मर्यमाणकर्तृत्वमुपाधिः॥ गौतमादिभिः शिष्यपरम्परया वेदेऽपि सकर्तृत्वस्मरणेन साधनव्यापकत्वात् ॥ 'तस्मात् तपस्तेपनात् त्रयो वेदाअजायन्त' इति श्रुतेश्च ॥

ननु वर्णाः नित्याः । स एवायं गकारः । इति प्रत्यभिज्ञाबलात् । तथा च कथं वेदस्यानित्यत्वमिति चेत्॥ न॥ 'उत्पन्नोगकारो नष्टो गकारः' इत्यादिप्रतीत्या वर्णानामनित्यत्वात् 'सोऽयंगकारः' इति प्रत्यभिज्ञायाः 'सेयं दीपज्वाला' इतिवत् जात्यावलम्बनत्वात ॥ वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशिष्टवाक्यस्याप्यनित्यत्वात् ॥ तस्मात् ईश्वरोक्तो वेदः ॥ मन्वादिस्मृतीनाम् आचाराणां च वेदमूलकतया प्रामाण्यम् ॥स्मृतिमूलवाक्यानामिदानीमनध्ययनात् तन्मूलभूता काचित् शाखोच्छिन्नेति कल्प्यते ॥

ननु पाठ्यमानवेदवाक्योत्सादस्य कल्पयितुम् अश-

---

१ कर्तुः स्मर्यमाणत्वेन । २ प्रत्यभिज्ञानत्वे ।

क्यतया विप्रकीर्णवादस्यायुक्तत्वात् नित्यानुमेयो वेदो मूलमिति चेत् ॥ न ॥ तथापि वर्णानुपूर्वीज्ञानाभावेन बोधकत्वासंभवात् ॥

नीलकण्ठी—मीमांसकः शङ्कते—**नन्विति** ॥ वेदस्य पुरुषोक्तत्वं अनुमानेन व्यवस्थापयति—**वेदइति** ॥ ननु 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः' इति प्रमाणबलेन भारतादौ कर्ता तूपलभ्यते न तथा वेदे, । तथा च स्मर्यमाणकर्तृत्वस्य भारतादौ साध्यव्यापकत्वात् पक्षे साधनाव्यापकत्वात् उपाधित्वेन कथमनुमानम् साध्यसाधकं भवेत् इत्याशङ्कते **न चेति** ॥ गौतमादिभिः शिष्यपरंपरया **वेदकर्तुरुपदेशे** विवदन्तं प्रत्याह—**तस्मादिति** ॥ **स एवायं गकार इति** ॥ अत्र एतत्कालिकगकारे पूर्वकालिकगकारभेदो भासते । स च वर्णानामनित्यत्वे न संभवतीति भावः ॥ **अनित्यत्वादिति** ॥ तर्हि प्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यत आह—**सौयमिति** ॥ उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोः अन्यार्थकल्पनमपेक्ष्यैतत्प्रत्ययस्य तथात्वकल्पनेलाघवमिति हृदयम् ॥ 'अग्निमीळे' इत्यादौ आनुपूर्वी अकारोत्तरग्नात्वादिरूपा। तत्रोत्तरत्वमव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वरूपं वाच्यम् ॥ इत्थं च वर्णानां नित्यत्वाङ्गीकारेपि अनित्यक्षणघटिताया आनुपूर्व्या अनित्यत्वात् तद्विशिष्टवाक्यसमुदायात्मकवेदस्य त्वदभिमतनित्यत्वं न सिध्यतीति वर्णानामनित्यत्वमेवोचितमित्याह—**वर्णानामिति** ॥ यद्यपि स्मृत्यादीनां आप्तोक्तत्वादेव प्रमाणत्वं सिध्यति, तत्कर्तृमन्वादीनामाप्तत्वात् ॥ तथापि तेषामसत्त्वे विप्रतिपन्नं प्रत्याह—**मन्वादीति**—**आचाराणामिति** ॥ आचारप्रतिपादकविशिष्टवाक्यानामित्यर्थः ॥ एतेन प्रमाणविभागव्याघातशङ्का निरस्ता ॥ वेदार्थं ज्ञात्वैव मन्वादिभिः तदर्थकस्मृत्यादीनि विचारितानि ॥ अतस्तेषां प्रामाण्यमिति मनसिकृत्याह-**वेदमूलकतयेति** ॥

ननु तर्हि सः वेदः कुतो नोपलभ्यते इत्यत आह-**स्मृतिमूलेति**॥**तन्मूलभूतेत्यादि**॥ स्मृत्यादिमूलभूता काचित् शाखापाठतः परिभ्रष्टेति अनुमीयत इत्यर्थः॥ **वाक्योत्सादस्य** वाक्योच्छेदस्य॥

ननु समानानुपूर्वीकवेदपाठस्य संप्रदायसिद्धत्वात् तादृशवेदे कतिपयवाक्योच्छेदस्य कल्पयितुमशक्यत्वेपि पठ्यमानवेदे विशकलिततया विद्यमानवाक्यानां स्मृतिमूलत्वमस्तीत्यत आह-**विप्रकीर्णेति**॥ **अयुक्तत्वादिति**॥ स्मृत्यादिसमानार्थकवाक्यानां पठ्यमानवेदेऽनुपलम्भादिति भावः॥ **नित्यानुमेय इति**॥नित्योनुमेयरूप इत्यर्थः॥ **वर्णानुपूर्वीज्ञानाभावेनेति**॥ तादृशज्ञानस्यापि शाब्दबोधहेतुत्वात्॥ अन्यथा नदीदीनादिशब्दैरर्थविशेषबोधानापत्तेरिति भावः॥

दीपिका-ननु 'एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् 'गामनाय दण्डेनेति' मद्वाक्यवत्' इत्यनुमानादेव संसर्गज्ञानसंभवात् शब्दो न प्रमाणान्तरमिति चेत्॥ न॥ अनुमित्यपेक्षया 'शब्दज्ञानस्य विलक्षणस्य 'शब्दात्प्रत्येमि' इत्यनुव्यवसायसाक्षिकस्य सर्वसंमतत्वात्॥

नीलकण्ठी-शब्दस्य प्रमाणत्वमनङ्गीकुर्वतां वैशेषिकाणां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति-**नन्वेतानीत्यादिना**॥ **एतानि पदानि** घटमानयेत्यादीनि। **स्मारितार्थसंसर्गवन्ति** इति। स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः॥ संसर्गे तात्पर्यविषयत्वं निवेशनीयम्। तेन संसर्गान्तरमादाय नार्थान्तरता॥ **आकाङ्क्षादीत्यादिना** योग्यतासत्त्योः परिग्रहः॥ आकाङ्क्षादिरहिते पदकदम्बे व्यभिचारवारणाय **आकाङ्क्षादीति**॥ **सर्वसंमतत्वादिति**॥ तथा च कार्यवैलक्षण्यानुरोधेन शब्दः प्रमाणान्तरमिति भावः॥

दीपिका-नन्वर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरमस्ति 'पीनो

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दृष्टे श्रुते वा पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्त्या कल्प्यत इति चेत् ॥ न ॥ देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनत्वात् इत्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य सिद्धत्वात् ॥

नीलकण्ठी—मीमांसकः शङ्कते—**नन्विति ॥ दिवा न भुङ्क्ते** इत्यर्थे दृष्टे प्रत्यक्षतो ज्ञाते श्रुते शब्दादवगते ॥ एतेन दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेत्यर्थापत्तेर्द्वैविध्यं सूचितम् ॥ **पीनत्वान्यथानुपपत्त्येति ॥** पीनत्वस्य रात्रिभोजनं विनाऽनुपपत्त्येत्यर्थः ॥ अत्रेदम् अवधेयम्—यद्विना यदनुपपन्नं तत्तदुपपादकमिति रात्रिभोजनं उपपादकम्, पीनत्वमुपपाद्यम्, उपपादकज्ञानं फलम् उपपाद्यज्ञानं करणम् ॥ फलकरणयोरर्थापत्तिशब्दो वर्त्तते ॥ फले ' अर्थस्य आपत्तिः कल्पना ' इति व्युत्पत्त्या ॥ करणे तु ' अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मात् ' इति व्युत्पत्त्येति ॥ व्यतिरेक्यनुमानेनैव गतार्थत्वात् अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमनुचितमिति समाधत्ते—**देवदत्त इति** ॥ दिवामात्रभोजने पीने व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् अहोरात्रभोजिन्यपीने व्यभिचारवारणाय विशेष्यं योगाद्यजन्यपीनत्वपरम् ॥ तेन भोजनशून्ये योगिनि पीने न व्यभिचारः ॥

दीपिका—शते पञ्चाशदिति संभवोप्यनुमानमेव । 'इह वटे यक्षास्तिष्ठति' इत्यैतिह्यमपि अज्ञातमूलवक्तृकः सब्द एव ॥

नीलकण्ठी-संभवैतिह्ययोरतिरिक्तप्रमाणत्वं वदतां पौराणिकानां मतं दूषयति—**शते पञ्चाशदित्यादिना ॥ अनुमानमेव न तु** प्रमाणान्तरमित्यर्थः ॥ शतवानित्युक्ते पञ्चाशद्वानिति ज्ञानं संभवति तस्यानुमानेनैव निर्वाहात् । शतस्य पञ्चाशद्व्याप्यत्वादिति भावः ॥ **अज्ञातमूलेति ॥** विशिष्यानिश्चितप्रथमवक्तृकः शब्दः, न तु प्रमा-

णान्तरमित्यर्थः ॥ तादृशशब्दस्य यथार्थत्वे शब्दप्रमाणमध्येन्तर्भावः॥ अन्यथा तु अप्रमाणमेवेति हृदयम् ॥

दीपिका—चेष्टापि शब्दानुमानद्वारा व्यवहारहेतुरिति न मानान्तरम् ॥ तस्मात् प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाश्चत्वार्येव प्रमाणानि ॥

नीलकण्ठी—'नन्वनया चेष्टया अयमर्थो बोधव्य इति संकेतितचेष्टया विजातीयप्रमाजननात् **चेष्टापि** प्रमाणान्तरम्' इति वदन्त निरस्यति—**चेष्टापीति** ॥ **शब्दानुमानद्वारेति** ॥ शब्दद्वारा अनुमानद्वारा वा न तु स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ॥ चेष्टयाकलितस्य शब्दस्य प्रमापकत्वेपि गौरवादनुमानानुसरणम् ॥ **व्यवहारेति** ॥ प्रमात्मकज्ञानेत्यर्थः ॥ उपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

इति तर्कदीपिकाप्रकाशे भगवदर्पिते शब्दपरिच्छेदः ॥ ४ ॥

दीपिका—ज्ञानानां तद्वति तत्प्रकारकत्वं स्वतोग्राह्यं परतो वेति विचार्यते ॥ तत्र विप्रतिपत्तिः ॥ ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यम्, न वा । अत्र विधिकोटिः स्वतस्त्वम् निषेधकोटिः परतस्त्वम् ॥

नीलकण्ठी—प्रमाणप्रसङ्गात् प्रमाणस्य परतो ग्राह्यतां व्यवस्थापयिष्यन् आह—**ज्ञानानामिति** ॥ षष्ठ्यर्थ आधेयत्वम्, तस्य चान्वये तद्वति तत्प्रकारकत्वे ॥ तच्च तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वम् ॥ तच्छब्दार्थो घटत्वादिरूपः ॥ **स्वतोग्राह्यमिति** ॥ ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहविषय इत्यर्थः ॥ **परत इति** ॥ 'ग्राह्यम्' इत्यनुषज्यते ॥ अनुमानादिजन्यग्रहविषय इति तदर्थः ॥ **तत्र** विचारे । प्रयोजकत्वं सप्तम्यर्थः ॥ **विप्रतिपत्तावन्वेति** ॥ कथं तस्य विचारप्रयोजकत्वमिति चेत् ॥ अत्र वदन्ति ॥ विरुद्धार्थप्रतिपादक-

वाक्यद्वयं हि विप्रतिपत्तिः ॥ तया अप्रामाण्यशङ्काकलिततत्तद्वाक्यार्थबोधद्वारा मध्यस्थस्य संशयो जन्यते इत्येकतरकोटिनिश्चयाय न्यायप्रयोगादिरूपो विचारः । एवं च विचारोपयोगिसंशयजनन्या विप्रतिपत्तेर्विचारोपयोगित्वमक्षतमिति ॥ **ज्ञानप्रामाण्यमिति** ॥ पक्षनिर्देशः ॥ अत्र 'तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वरूपमेव प्रामाण्यं पक्षः'—

ननु 'प्रामितिकरणत्वरूपम्' इति तात्पर्यग्राहकं ज्ञानपदम् ॥ वस्तुतस्तु तद्वति तत्प्रकारकज्ञानस्य घटत्वपटत्वादिरूपार्थभेदेन भिन्नतया कस्यापि प्रामाण्यस्य यावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वं न संभवति । अतः यद्धर्मावच्छिन्नघटितं प्रामाण्यं यदा पक्षो ग्राह्यः । तदा तद्धर्मप्रकारकज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वमेव साधनीयम् । न तु सामान्यतो ज्ञानग्राहकयावद्ग्राह्यत्वमिति तात्पर्यग्राहकं ज्ञानपदम् ॥ **तदप्रमाण्येति** ॥ तदप्रमाण्याग्राहिका यावती ज्ञानग्राहिका सामग्री तज्जन्यग्रहविषयो न वा इत्यर्थः ॥ एतादृशो ग्रहः गुरुमते व्यवसायः । मुरारिमिश्रमते अनुव्यवसायः । भट्टमते च ज्ञातताऽलिङ्गकानुमितिः । अत्र गुरुमते 'सर्वस्मिन्नेव ज्ञाने मितिमातृमेयैतत्त्रयं भासते ॥ तन्मते 'घटत्वेन घटमहं जानामि' इत्याकारकस्यैव व्यवसायस्योत्पत्तेः । एवं च व्यवसायस्य स्वप्रकाशात्मकतया स्वेनैव स्वगतप्रामाण्यस्य ग्रहणाद्भवति प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्यात्वम् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणतायाः तैरनङ्गीकारादनुपस्थितस्यापिप्रामाण्यस्य भानसंभवात् ॥ मिश्रमते 'अयं घटः' इत्याकारकज्ञानानन्तरं 'घटत्वेन घटमहं जानामि' इति ज्ञानविषयकलौकिकमानं समुत्पद्यते, तेन प्रामाण्यस्य ग्रहणम् ॥ भट्टमते ज्ञानस्य अतीन्द्रियतया ज्ञातता लिङ्गकानुमितेरेव प्राथमिकज्ञानग्रहरूपतया प्रामाण्यं गृह्यते ॥ **अनुमानप्रयोगस्तु** 'घटो घटत्ववद्विशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानविषयः, घटत्व-

प्रकारकज्ञाततावत्त्वात्, यन्नैव तन्नैवम्' इति ॥ ज्ञातता च सविषयको ज्ञानजन्यः अतिरिक्तः पदार्थः इति मतविवेकः ॥

दीपिका—अनुमानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय—यावदिति ॥ 'इदं ज्ञानमप्रमा' इति ज्ञानेन प्रामाण्याग्रहाद्बाधवारणाय—अप्रामाण्याग्राहकेति ॥ 'इदं ज्ञानमप्रमा' इतिअनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राहकस्य अप्रामाण्याग्राहकत्वाभावात् स्वतस्त्वं न स्यादतः तदिति ॥ तस्मिन् प्रामाण्याश्रये अप्रामाण्याग्राहक इत्यर्थः ॥ उदाहृतस्थले व्यवसाये अप्रामाण्याग्राहकस्याप्यनुव्यवसाये तदग्राहकत्वात् स्वतस्त्वसिद्धिः ॥

नीलकण्ठी—यावत्त्वविशेषणे सत्येव अग्राहकान्त सार्थकमित्यभिप्रेत्य प्रथमतः॥तस्यैव प्रयोजनं दर्शयति—**अनुमानेति** ॥ प्रामाण्यस्येत्यादिः ॥ **सिद्धसाधनेति** ॥ नैयायिकमतेपि 'इदं ज्ञानं प्रमा, समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्' इत्यनुमानेन 'इदं ज्ञानं प्रमा' इत्याप्तवाक्येन च ग्राह्यत्वादिति भावः ॥ नैयायिकैर्निषेधे साध्ये बाधवारणाय इत्यपि बोध्यम् ॥ **यावदितीति** ॥ ननु सामग्र्या यावत्त्वविशेषणमयुक्तम्, यावत्सामग्रीजन्यग्रहाप्रसिद्धेः न हि सर्वाभिर्ज्ञानसामग्रीभिः एकं ज्ञानं जन्यते । न च यावतीः सामग्रीः विशेष्योपादाय तत्तज्जन्यग्रहविषयत्वं साध्यते इति वाच्यम् । अनुव्यवसायादिसामग्रीणां ताद्रूप्येण प्रवेशे मतत्रयसाधारण्यानिर्वाहादिति चेत् ॥न॥ यतो यावदिति फलतो ग्रहविशेषणम् ॥ तथा च ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्ययावद्ग्रहविषयत्वमिति फलितम् ॥ तत्तद्धर्मप्रकारक ज्ञानग्राहकसामग्रीजन्यग्रहत्वव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वमिति निष्कर्ष इति संक्षेपः ॥ **प्रामाण्याग्रहादिति** ॥ व्यवसायनिष्ठेत्यादिः ॥ प्रामाण्याविषयीकरणादित्यर्थः ॥ **अप्रामाण्याग्राहकेतीति** ॥ तथा च तादृश-

ज्ञानसामग्र्याः साध्यकोट्यनिविष्टत्वात् तया प्रामाण्यस्याग्रहणेपि न बाध इति भावः ॥ अनुव्यवसायनिष्ठेत्यादि ॥ तादृशानुव्यवसायनिष्ठं अप्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वविशिष्टाप्रामाण्यप्रकारकत्वरूपतद्ग्राहकस्येत्यर्थः । सामान्ये नपुंसकनिर्देशः ॥ **स्वतस्त्वं न स्यादिति** ॥ यदा निरुक्तप्रामाण्यस्य पक्षता, तदा अप्रामाण्याग्राहिकाऽप्रामाण्यप्रकारकज्ञानजनकसामग्र्या एव साध्यकोटौ निवेशनीयतया तादृशसामग्र्या अप्रसिद्धत्वात् तस्य स्वतोग्राह्यत्वं न सिध्येदित्यर्थः ॥ सप्तमीतत्पुरुषमभिप्रेत्याह—**तस्मिन्निति** ॥ एतस्यैव विवरणं ग्राह्यम्—**प्रामाण्याश्रय इति** ॥ 'यादृशं प्रामाण्यं प्रकृतानुमितौ उद्देश्यं, तादृशप्रामाण्याश्रयाविशेष्यकाप्रामाण्यप्रकारकज्ञानाजनकः' इति अग्राहकान्तार्थः ॥ 'इदं ज्ञानमप्रमा' इत्यनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राहकसामग्र्याः व्यवसायविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहजनकत्वे अनुव्यवसायविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहाजनकत्वात् ज्ञानग्राहकत्वात् च अप्रामाण्यवद्विशेष्यकत्वादिघटितप्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वसिद्धिरित्याह—**उदाहृतस्थले इति** ॥ 'इदं ज्ञानमप्रमा' इत्यत्रेत्यर्थः ॥ अधिकमस्मदीयाभिनवमणिदीधितिव्याख्यायामनुसंधेयम् ॥

दीपिका—ननु स्वत एव प्रामाण्यं गृह्यते, 'घटमहं जानामि' इत्यनुव्यवसायेन घटघटत्वयोरिव तत्संबन्धस्यापि विषयीकरणात् व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वात् ॥ पुरोवर्तिनि प्रकारसंबन्धस्यैव प्रमात्वपदार्थत्वात इति चेत्॥ न ॥स्वतः प्रामाण्यग्रहे 'जलज्ञानं प्रमा न वा' इत्यनभ्यासदशायां प्रमात्वसंशयो न स्यात् । अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । तस्मात् स्वतोग्राह्यत्वाभावात् परतो ग्राह्यत्वम् ॥ तथाहि—प्रथमं जलज्ञानानन्तरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति 'पूर्वोत्पन्नं ज्ञानं प्रमा' समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् 'यन्नैवं तन्नैवम् यथा

अप्रमा' इति व्यतिरेकिणा प्रमात्वं निश्चीयते ॥ द्वितीयादिज्ञानेषु पूर्वज्ञानदृष्टान्तेन तत्सजातीयलिङ्गेनान्वयव्यतिरेकिणापि गृह्यते ॥

नीलकण्ठी—इत्थं विप्रतिपत्तिं प्रदर्श्य मीमांसकमतमपन्यस्यति--**नन्विति । स्वत एवेत्यादि ॥** घटत्वादिघटितप्रामाण्यनिरुक्तसामग्रीत एव गृह्यत इत्यर्थः ॥ अप्यर्थकेनैवकारेण अनुमानादिपरिग्रहः । **अनुव्यवसायेनेति ॥** इदं च मिश्रमताभिप्रायेण ॥ मतत्रयसाधारण्येन तु प्राथमिकज्ञानग्रहणेति ध्येयम् ॥ **तत्संबन्धस्यापीति ॥** घटघटत्वयोर्यः संबन्धः तस्यापीत्यर्थः ॥ ननु अनुव्यवसाये कथं संबन्धस्य भानमित्याशङ्क्य यथा घटघटत्वयोर्व्यवसायरूपप्रत्यासत्त्या भानं, तथा तत्सम्बन्धस्यापि व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेरविशेषादित्याह—**व्यवसायेति ॥** ननु तावता कथं प्रामाण्यस्य भानमत आह—**पुरोवर्त्तिनि प्रकारसंबन्धस्यैवेति ॥** पुरोवर्त्तिनि यः प्रकारसंबन्धः तद्घटितस्यैवेत्यर्थः ॥ अयमाशयः नैयायिका अपि अनुव्यवसाये विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानमङ्गीकुर्वन्ति पुरोवर्तिनि घटत्वेन 'जानामि' इत्याकारकस्यैव अनुव्यवसायस्य तैरङ्गीकारात् । परं तु पुरोवर्त्तिनि घटादौ घटत्वादिरूपप्रकारसंबन्धभानं नाङ्गीकुर्वन्ति अतः तत्र प्रकारसंबन्धभानस्य व्यवस्थापने किमपि नाविशिष्टमिति प्रामाण्यस्य भानं सिध्यति अनुपस्थितयोरपि विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानस्य सर्वसंमतत्वादिति ॥ **जलज्ञानमित्यादि ॥** 'जलज्ञानं प्रमा, न वा' इत्याकारकअनभ्यासदशायां प्राथमिकजलज्ञानग्रहोत्तरदशायां अनुभवसिद्धः प्रमात्वसंशयो न स्यात् इत्यर्थः ॥ **निश्चितत्वादिति ॥** तद्वत्तानिश्चयस्य तद्भाववत्ताज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ॥ अत्र' ज्ञातो घटः' इति प्रतीतेर्ज्ञानविषयताविषयकत्वकल्पनेनैव निर्वाहे अतिरिक्तज्ञानता न कल्पनीया गौरवात् मानाभावात् चेति तन्निरसनप्रकारो बोध्यः ॥

तस्मादिति ॥ अनभ्यासदशायां संशयानुभवादित्यर्थः ॥ एक-स्य स्वतो ग्राह्यत्वाभावेऽन्वयः ॥ **परतोग्राह्यत्वमिति** ॥ प्रामाण्य-स्यानुमानादिना एव ग्राह्यत्वमित्यर्थः ॥ **प्रवृत्तौ सत्यामिति** ॥ एतेन मीमांसकैरभ्युपगतायां प्रामाण्यनिश्चयस्य प्रवृत्तिहेतुतायां व्यभि-चारो दर्शितः ॥ न च निष्कम्पप्रवृत्तौ एव प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुता, सकम्पप्रवृत्तौ तु प्रामाण्यसंशयस्य । निष्कम्पत्वं सकम्पत्वं च सविष-यिताविशेषः एवं च तत्र सकम्पप्रवृत्त्यङ्गीकारेऽपि प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुतायां कथं व्यभिचार इति वाच्यम् ॥ तथापि यत्र प्रामाण्यस्या-प्रामाण्यस्य वा ज्ञानं नासीत्, आसीत् च केवलं जलादिज्ञानं, तत्र प्रवृत्तिप्रदर्शनेन प्रामाण्यसंशयहेतुतायां व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् ॥ न चैवं जलादिज्ञाने अप्रामाण्यनिश्चयकाले प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कनी-यम् ॥ अगृहीताप्रामाण्यकजलादिज्ञानत्वेन तद्धेतुतास्वीकारेणादोषा-दिति संक्षेपः ॥ **जललाभे सतीति** ॥ एतावता वक्ष्यमाणस्य प्रामाण्यव्यवस्थापकहेतोः स्वरूपासिद्धिशंका निराकृता ॥ तदानीं पक्षस्यासत्त्वादाह—**पूर्वोत्पन्नमिति** ॥ **समर्थेति** ॥ तद्विशेष्यकत-त्प्रकारकेत्यर्थः ॥ अन्वय्युदाहरणासंभवात् व्यतिरेक्युदाहरणं सदृष्टा-न्तमाह—**यन्नैवं तन्नैवमिति**॥यत् अप्रमा, तत् असमर्थप्रवृत्तिजनक-मित्यर्थः ॥ **व्यतिरेकिणा** व्यतिरेकव्याप्तिमता ॥ **निश्चीयते** अनुमीयते ॥ **द्वितीयादिज्ञानेषु** द्वितीयादिजलज्ञानेषु ॥ **तत्सजातीयत्वलिङ्गेन** पूर्वज्ञानसजातीयत्वरूपलिङ्गेन । समर्थप्रवृ-त्तिजनकत्वेनेतियावत्॥**गृह्यत इति** ॥ प्रामाण्यमनुमीयते इत्यर्थः ॥

दीपिका—प्रमाया गुणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वं। प्रमा-साधारणं कारणं गुणः, प्रमासाधारणं कारणं दोषः ॥ तत्र प्रत्यक्षे विशेषणवद्विशेष्यसंनिकर्षो गुणः । अनु-मितौ व्यापकवति व्याप्यज्ञानम् । उपमितौ यथार्थ

साद्दश्यज्ञानम् । शाब्दज्ञाने यथार्थयोग्यताज्ञानम् ॥ इत्याद्यूहनीयम् । पुरोवर्त्तिनि प्रकाराभावस्यानुव्यवसायेनानुपस्थितत्वात् अप्रमात्वं परत एव गृह्यते ॥ पित्तादिदोषजन्यत्वादुत्पत्तौ परतस्त्वम् ॥

नीलकण्ठी—एवं ज्ञप्तौ परतस्त्वं व्यवस्थाप्य उत्पत्तौ तन्निरूपयति—**प्रमाया इति** ॥ **प्रमासाधारणमिति** ॥ प्रमात्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताशालीत्यर्थः ॥ तेन ज्ञानमात्रहेतुभूतात्ममनःसंयोगादेः भ्रमजनकपित्तादिदोषाणां च व्युदासः ॥ अप्रमासाधारणकारणत्वमप्येवमेव परिष्कर्त्तव्यम् ॥ चतुर्विधप्रमायां हेतुभूतं गुणं क्रमेण उपपादयति—**तत्रेति** ॥ चतुर्विधप्रमाया मध्ये इत्यर्थः ॥ **इत्याद्यूहनीयमिति** ॥ 'पीतः शंखः' इत्यादि भ्रमेपि पित्तादिर्दोषः। इदं रजतमित्यादि भ्रमे च चाकचक्यादिरिति ऊहनीयमित्यर्थः ॥ अप्रमात्वस्य परतस्त्वं सयुक्तिकं दर्शयति—**पुरोवर्त्तिनीति** ॥ **अनुपस्थितत्वादिति** ॥ अविषयीकरणादित्यर्थः॥ तथा च प्रत्यासत्तेरभावाद् अप्रमात्वस्यानुव्यवसायेन ग्रहणं न संभवतीति भावः ॥ **अप्रमात्वम्** तद्भाववद्विशेष्यकत्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वम् ॥ **परत एव गृह्यत इति** ॥ अनुमानादित एव गृह्यत इत्यर्थः ॥ अनुमानप्रयोगस्तु 'इदं ज्ञानमप्रमा, विसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रमा' इति ॥

दीपिका—ननु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् अयथार्थज्ञानमेव नास्तीति ॥ न च 'शुक्ताविदं रजतम्' इति ज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादन्यथाख्यातिसिद्धिरिति वाच्यम्। रजतस्मृतिपुरोवर्त्ति ज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्तिसंभवात् ॥ उपस्थितेष्टभेदाग्रहस्यैव सर्वत्रप्रवर्तकत्वेन 'नेदं रजतम्' इत्यादौ अतिप्रसङ्गाभावादिति चेत् ॥ न ॥ सत्यरजतस्थले पुरोवर्त्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानस्य लाघवे-

न प्रवृत्तिजनकतया शुक्तौ अपि रजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव कल्पनात् ॥

नीलकण्ठी—गुरुमतं निरस्यान्यथा ख्यातिं व्यवस्थापयति—**न**न्वित्यादिना ॥ **यथार्थत्वात्** प्रमात्वात् ॥ **अयथार्थज्ञानमेव नास्तीति** ॥ तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वरूपा यथार्थत्वज्ञानवृत्तिर्नेत्यर्थः ॥ तेन न सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः । अयथार्थत्वस्य तु प्रसिद्धिरिच्छादौ बोध्या ॥ **अन्यथाख्यातीति** । तदनङ्गीकारे पुरोवर्त्तिविशेष्यकरजतत्वादिरूपेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य संवादिविसंवादिसाधारणप्रवृत्तिजनकतया तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः॥ **रजतंस्मृतीति** ॥ क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिभ्यामित्यादिः ॥ **संभवादिति** ॥ तथा च प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन कारणतैव नास्तीति तदनुरोधेन अन्यथा ख्यातिकल्पनं न संभवतीति भावः ॥ नन्वेवं यत्र 'नेदं रजतम्' इति बाधग्रहः, तत्रापि प्रवृत्तिः स्यात् अत आह—**उपस्थितेति** ॥ एतावता स्मृतिरूपकारणापेक्षा स्फुटीकृता ॥ **इष्टभेदाग्रहस्यैव** ॥ रजतादिरूपेष्टभेदग्रहाभावस्यैव ॥ एवकारेण विशिष्टज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वव्यवच्छेदः ॥ **सर्वत्रेति** ॥ रजते शुक्तौ चेत्यर्थः॥ रजतस्थले विशिष्टज्ञानस्यैव प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वमेष्टव्यम् ॥ अन्यथा धर्मधर्मिज्ञानयोः इष्टभेदाग्रहत्वरूपगुरुधर्मावच्छिन्नस्य च कारणतापत्तेः एवं च तत्प्रवृत्तिं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशिष्टज्ञानस्य कारणतायां कल्पनीयायां लाघवात् सामान्यतः प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टज्ञानत्वेन अनुगतकार्यकारणभावस्यैव कल्पनीयतया विसंवादिप्रवृत्तेरपि तत्कार्यतावच्छेदकावलीढतया तत्पूर्वं विशिष्टज्ञानस्य कल्पनीयत्वात् अन्यथाख्यातिनिराबाधैवेति समाधत्ते—**सत्यरजतेति** ॥ **रजतत्वप्रकारकज्ञानस्येति** ॥ तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः ॥ **प्रवृत्तिजनकतया** प्रवृत्तित्वावच्छिन्नजनकतया ॥ **विशिष्टज्ञानस्यैव** ।

पुरोवर्त्तिविशेष्यकेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव ॥ एतेन इष्टभेदाग्रहस्य व्यवच्छेदः ॥ कल्पनात् अनुमानात् ॥ तत्प्रयोगस्तु 'इयम् पुरोवर्त्ति विशेष्यकेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्या, प्रवृत्तित्वात्, रजतस्थलीयप्रवृत्तिवत्' इति स्यादेतत् प्रत्यक्षे संनिकर्षस्य कारणतया रजतत्वांशे तदभावेन कथं शुक्तौ 'इदं रजतं' इति प्रत्यक्षमिति चेत् ॥ मैवम् ॥ अलौकिकसंनिकर्षस्यापि प्रत्यक्षजनकतया व्यवस्थापितत्वेन लक्षणाप्रत्यासत्तेरेव प्रकृते संभवात् ॥

मूलम्—अयथार्थस्त्रिविधः-संशयविपर्ययतर्कभेदात्॥एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं संशयः॥यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ॥ मिथ्याज्ञानं विपर्ययः ॥ यथा शुक्तौ इदं रजतमिति ॥ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः ॥ यथा यदि वह्निर्नस्यात् तर्हि धूमोपि न स्यादिति॥

दीपिका—अयथार्थानुभवं विभजते—अयथार्थ इति ॥ स्वप्नस्य मानसविपर्ययरूपत्वात् न त्रैविध्यविरोधः ॥ संशयलक्षणमाह-एकेति॥'घटपटौ' इति समूहालम्बनेऽतिव्याप्तिवारणाय-एकेति॥ 'घटो द्रव्यम्' इत्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय—विरुद्धेति ॥ 'पटत्वाविरुद्धघटत्ववान्' इत्यत्र अतिव्याप्तिवारणाय—नानेति ॥

विपर्ययलक्षणमाह—मिथ्येति ॥ तदभाववति तत्प्रकारकनिश्चय इत्यर्थः ॥ तर्कलक्षणमाह—व्याप्येति॥ यद्यपि तर्को विपर्ययेऽन्तर्भवति ॥ तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वाद्भेदेन कीर्तनम् ॥

नीलकण्ठी—ननु अयथार्थानुभवस्य त्रैविध्यकथनं मूलेऽसङ्गतम्

स्वप्नज्ञानस्य अनुभूतपदार्थस्मरणकफपित्तादिधातुशुभाशुभादृष्टैर्जायमानस्य बाधितार्थविषयकस्य अनुभवसिद्धत्वात् अत आह–**स्वप्नस्येति**॥यद्यपि प्रदेशविशेषावस्थितमनःसंयोगः **स्वप्नः**।तथापि तदसमवायिकारणज्ञाने स्वप्नशब्दो भाक्त इत्यवधेयम् ॥ चाक्षुषादिरूपत्वासंभवादाह--**मानसेति** ॥ यत्तु स्मृतिरूपं स्वप्नज्ञानमिति तद्भाष्यादिविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ कोटयोरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तरं जायमाने एकस्मिन् धर्मिणि घटतदभावोभयप्रकारकसमुच्चये अतिव्याप्तिवारणायं विरोधविषयकत्वस्य निवेशेपि नानेत्यस्याऽऽवश्यकतेति दर्शयितुमाह–**घटत्वविरुद्धेति** ॥ **नानेतीति** ॥ एकधर्मिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविरुद्धनानाधर्मनिष्ठप्रकारताकत्वाभावात् नातिव्याप्तिरिति भावः॥ न च विभिन्नरूपेणैकधर्मिविशेष्यविरुद्धानेकधर्मप्रकारकज्ञानेऽतिव्याप्तिरिति शङ्क्यम् ॥ एकधर्मावच्छिन्नविशेष्यताघटितपरिष्कारकरणेन अदोषात् इति दिक् ॥

तन्त्रान्तरे ब्रह्मभिन्ने सर्वस्मिन् एव मिथ्याशब्दस्य प्रयोगदर्शनादाह--**तदभाववतीति** ॥ प्रमावारणायेदम् ॥ तदभाववद्विशेष्यकतावच्छिन्नतत्प्रकारकताकेत्याद्यर्थविवक्षणान्न समूहालम्बनेऽतिप्रसङ्गः । संशयस्य इच्छायाश्च वारणाय संशयान्यज्ञानार्थकनिश्चयपदमिति संक्षेपः ॥

मूले–**व्याप्यारोपेणेति** ॥आहार्यव्याप्यवत्ताभ्रमजन्यआहार्यव्यापकवत्ता भ्रमस्तर्कः इत्यर्थः ॥ आहार्यज्ञानमात्रेऽतिप्रसङ्गवारणाय **तज्जन्यः** इति ॥ निश्चयसत्त्वे शाखादौ करादिभ्रमात् 'अयं पुरुषः' इत्याद्याहार्यारोपः । तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रथमाहार्यपदम् ॥ रजतत्वव्याप्याभाववत्ताग्राहकाले आहार्यं यद्रजतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानम् तज्जन्ये 'इदं रजतम्' इत्यनाहार्यज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमाहार्यपदम् ॥ तर्के आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयः आपाद्यापादकयोर्व्याप्तिनिश्च-

यश्च कारणमिति ध्येयम् ॥ तर्कस्तु मानसविपर्ययरूप एवेति कथम-यथार्थस्य त्रैविध्यकथनमित्याह—**यद्यपीति** ॥ **प्रमाणानुग्राहकत्वम्** ॥ प्रमाणेन प्रमायां जननीयायां प्रतिबन्धकविघटनद्वारोपयोगित्वम् ॥ **भेदेनेति** ॥ तर्कत्वरूपवैलक्ष्यण्येनेत्यर्थः ॥ तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकत्वात् ॥

(इत्यनुभवनिरूपणम्)

मूलम्—स्मृतिरपि द्विधा-यथार्थाऽयथार्थाचेति॥ प्रमाजन्या यथार्था ॥ अप्रमाजन्या अयथार्था ॥

दीपिका--स्मृतिं विभजते—स्मृतिरिति ।

मूलम्—सर्वेषामनुकूलवेदनीयं सुखम् ॥ प्रतिकूलवेदनीयम् दुःखम् ॥ इच्छा कामः ॥ क्रोधो द्वेषः ॥ कृतिः प्रयत्नः॥विहितकर्मजन्यो धर्मः ॥ निषिद्धकर्मजन्योऽधर्मः ॥ बुद्ध्यादयोष्टौ आत्ममात्रविशेषगुणाः ॥ बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च॥ईश्वरस्य नित्याः जीवस्य अनित्याः ॥

दीपिका—सुखं लक्षयति—सर्वेषामिति ॥ 'सुख्यहम्' इत्याद्यनुव्यवसायगम्यम् । सुखत्वादिकमेव लक्षणम् यथा श्रुतं तु स्वरूपकथनमित्यर्थः ॥

नीलकण्ठी—ननु 'सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयम्' इत्यादि मूलं सुखादिलक्षणपरं न संभवति परद्रव्योमभोगादिजन्यसुखे साधूनां द्वेषदर्शनादव्याप्तेरित्याशङ्कायां 'सुख्यहम्' इत्यादि प्रत्यक्षसिद्धम् सुखत्वादिकमेव लक्षणमित्याह—**सुख्यहमित्याद्यन्विति** ॥ सुखत्वादीत्यादिना दुःखत्वपरिग्रहः ॥ **यथाश्रुतं त्विति** ॥ सर्वेषामनुकूलतया इत्यादिकमित्यर्थः ॥

मूलम्—संस्कारः त्रिविधः—वेगो, भावना, स्थितिस्थापकश्चेति ॥ वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोमात्रवृत्तिः ॥

दीपिका—संस्कारं विभजते—संस्कार इति संस्कारत्वजातिमान् संस्कारः ॥ वेगस्याश्रयमाह—वेग इति ॥ वेगत्वजातिमान् वेगः ॥

मूलम्—अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना । आत्ममात्रवृत्तिः ॥

दीपिका—भावनां लक्षयति—अनुभवेति ॥ अनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय स्मृतीति ॥ आत्मादौ अतिव्याप्तिवारणाय अनुभवेति ॥ स्मृतेरपि संस्कारजनकत्वं नवीनैरुक्तम् ॥

नीलकण्ठी—अनुभवेतीति ॥ स्मृतिं संस्कारं च प्रत्यनुभवत्वेन कारणतां वदतां प्राचामभिप्रायः—तत्तद्विषयकस्मृतिं तादृशसंस्कारं च प्रति तत्तद्विषयकानुभवत्वेनैव हेतुता न तु तत्तद्विषयकज्ञानत्वेनानुभवत्वस्यापि जातित्वेन ज्ञानत्वापेक्षया गौरवाभावात् ॥ न च विनिगमनाविरह इति शङ्क्यम् । व्याप्यधर्मपरिष्कारेण कारणत्वसंभवे व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धिनिरूपकत्वादिति ॥ नवीनाः पुनः तद्विषयकस्मृतिं तादृशसंस्कारं च प्रति तत्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुता । न त्वनुभवत्वेन, संस्कारस्य फलनाश्यतया प्रथमस्मरणेनैवानुभवजन्यसंस्कारस्य नाशेन सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् ॥ न च स्वजन्यस्मरणस्य संस्कारनाशकत्वे स्मृतिसाधारणेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वेपि घटपटादिरूपनानाविषयावगाहिना अनुभवेन जनितस्य तावद्विषयकसंस्कारस्य घटाद्येकैकगोचरस्मरणेनापि विनाशात्

तदुत्तरं पटादिस्मरणानुपपत्तिः, तत्तद्विषयकसंस्काराभावात् । स्मृतिजन्यपटादिगोचरसंस्कारस्य च भिन्नविषयतया पटादिस्मारकत्वायोगात् अतः स्वजन्यचरमस्मृतेरेवानायत्या तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र संस्कारनाशकतया अङ्गीकर्तव्यतया अनुभवत्वेन जनकतायामपि न दोष इति वाच्यम्॥ अन्यूनविषयस्यैव फलस्य नाशत्वाङ्गीकारेण अदोषात् ॥ जायते च पुनःपुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः ॥ दार्ढ्यम् च उत्कर्षरूपो जातिविशेषो झटिति स्मृत्युत्पादप्रयोजकः ॥ न च दैववशसंपन्नात् झटित्युद्बोधकसमवधानादेव झटिति स्मृतिनियमोपपत्तौ न तत्प्रयोजकतया संस्कारगतो जातिविशेषः सिध्यतीति वाच्यम् ॥ झटिति स्मृतेर्दैवाधीनझटित्युद्बोधकसमवधानाधीनत्वमुपगम्य संस्कारातिशयखण्डने शास्त्रादौ अभ्यासस्यैवानुपपत्तेः ॥ किं च परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनं न संभवतीति नानुभवत्वेन स्मृतिसंस्कारहेतुतासंभव इति प्राहुः ॥ तन्मतं दर्शयति—**स्मृतेरपीति** ॥ अपिना अनुभवपरिग्रहः एतन्मतेन लक्षणे 'अनुभवजन्या' इति स्थाने 'ज्ञानजन्यः' इति निवेशनीयम् ॥

मूलम्—अन्यथा कृतस्य पुनः तदवस्थापादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः ॥

दीपिका—स्थितिस्थापकं लक्षयति—अन्यथेति ॥ संख्यादयोऽष्टौ नैमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाः सामान्यगुणाः अन्ये रूपादयो विशेषगुणाः द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयसमानाधिकरणावृत्तिगुणवृत्तिजातिमत्त्वम् विशेषगुणत्वम् ॥

नीलकण्ठी—द्रव्यविभाजकोपाधीति ॥ पृथिवीत्वजलत्वादिरूपं यद्द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयं प्रत्येकं तत्समानाधिकरणाः द्वित्वपृथक्त्वसंयोगादयः तदवृत्तिजातिमद्गुणत्वमित्यर्थः ॥ रूपादिषु चतुर्षु

तादृशं रूपत्वादिकं, सांसिद्धिकद्रवत्वे च द्रवत्वावान्तरजातिं स्नेहादिषु दशसु स्नेहत्वादिकं भावनायां संस्कारावान्तरजातिं चादाय लक्षणसमन्वयः ॥ नन्विदं लक्षणमेकत्वादिष्वतिव्याप्तम् । एकत्वत्वादि जातेरपि तादृशत्वात् । न च तादृशोपाधिद्वयसमानाधिकरणवृत्तिगुणत्वन्यूनवृत्तिजातिशून्यगुणत्वमितितदर्थः। एवं चैकत्वादिषु संख्यात्वादेः सत्वात् तादृशजातिशून्यत्वस्यासत्त्वेन नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्।एवमपि परिमाणादिष्वतिव्याप्तिः । परिमाणत्वादेस्तादृशजातित्वासंभवादिति चेत् ॥ अत्र प्रवदन्त्यभिज्ञाः । यद्रूपावच्छिन्नसमानाधिरकरणं यत्किंचिद्द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयं तद्भिन्नास्थितिस्थापकवृत्तिभिन्ना च या जातिः तद्वत्त्वे सति गुणत्वमिति तदर्थः ॥ यद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य समवायसंबन्धघटितस्यैव निवेशनीयतया यद्रूपपदेन घटत्वादेर्धर्तुमशक्यत्वात् घटादौ अतिव्याप्तिरतो विशेष्यम् । स्थितिस्थापकेऽतिव्याप्तिवारणाय स्थितिस्थापकभिन्नेति, स्थितिस्थापकस्य पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तित्वमते तु न देयम् ॥ रूपत्वादेर्यद्रूपपदेन धर्तुं शक्यत्वेपि अवान्तरजातिमादाय रूपादिषु लक्षणसमन्वयः ॥ पार्थिवानुष्णाशीतस्पर्शस्य वायवीयापेक्षया विजातीयस्यैव अनुभवसिद्धत्वात्॥ संख्यादयस्तु सामान्यगुणा इति न तत्र वैजात्यं जलपृथिव्यादिभेदेन सिद्धान्तसिद्धमतः तत्र नातिव्याप्तिः तादृशजातिमद्भिन्नगुणत्वमेव सामान्यगुणानां लक्षणमवसेयमिति ॥

(इतिगुणनिरूपणम्)

मूलम्—चलनात्मकं कर्म ॥ ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् ॥१॥ अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणम्॥२॥शरीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् ॥३॥ शरीरविप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् ॥ ४ ॥ अन्यत्सर्वं गमनम् ॥ ५ ॥

दीपिका–कर्मणो लक्षणमाह––चलनेति ॥ उत्क्षेपणादीनां कार्यभेदमाह––ऊर्ध्वेति ॥ शरीरेति ॥ ‘वक्रतासंपादकं कर्म आकुञ्चनम्’ । ऋजुतासंपादकं प्रसारणमित्यर्थः ॥

नीलकण्ठी–मूलोक्तं सर्वसंग्राहकं न भवतीत्याह–वक्रतेति ॥

(इति कर्मनिरूपणम्)

मूलम्–नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यम्।द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । परं सत्ता । अपरं द्रव्यत्वादि ॥

दीपिका–सामान्यं लक्षयति––नित्यमिति । संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय––नित्यमिति।जलपरमाणुगतरूपेऽतिव्याप्तिवारणाय–एकेति।परमाणुपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणाय–अनेकेति । अनुगतत्वं समवेतत्वम् । घटाद्यत्यन्ताभावो घटाद्यनुगतोऽप्यसमवेत इति नाभावादावतिव्याप्तिः ॥

नीलकण्ठी–नित्यमितीति ॥ अत्र नित्यत्वं प्रागभावाप्रतियोगित्वम्, ध्वंसाप्रतियोगित्वं वा ॥ एकत्वनिवेशेनापि संयोगादेर्वारणात् एतत्पदं स्वरूपकथनम् इति द्रष्टव्यम् ॥

(इति सामान्यनिरूपणम्)

मूलम्–नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ।

दीपिका–विशेषं लक्षयति–नित्येति ॥

नीलकण्ठी–मूले व्यावर्तका इति ॥ नित्यद्रव्याणां परस्परभेदसाधका इत्यर्थः ॥ अथ विशेषपदार्थे किं प्रमाणम् । नचात्यन्तसंकीर्णानां परमाणूनां भेदकधर्मं विना भेदासिद्धिरतो विशेषोऽङ्गीकर्तव्यः इति वाच्यम् ! एकत्वादिव्यक्तेरेव भेदकत्वसंभवात् इति चेत् ॥ न ॥ एतत्परमाणौ तत्परमाणुभेदसाधने एकत्वादेर्व्यभिचारितया एतदेक-

त्वादेरेव हेतुता वाच्या । न च तयोः परमाण्वोर्भेदासिद्धावेकत्वादावेतत्त्वं सुग्रहम् । एतत्त्वम् एतत्परमाणुसमवेतत्वम् । तस्मात्प्रतिनित्यद्रव्यमेष्टव्यो विशेषपदार्थः । स एव च स्वजातीयानां परस्परभेदसाधक इति तत्रापि विशेषान्तरापेक्षा नास्त्येव । अतो नानवस्था इति संप्रदायः ॥

(इति विशेषनिरूपणम्)

मूलम्–नित्यसंबन्धः समवायः ॥ अयुतसिद्धवृत्तिः ॥ ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते ॥ तावयुतसिद्धौ । अवयवावयविनौ, गुणगुणिनौ, क्रियाक्रियावन्तौ, जातिव्यक्ती, विशेषनित्यद्रव्ये चेति ॥

दीपिका–समवायं लक्षयति–नित्येति ॥ संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय–नित्य इति ॥ आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय–संबन्ध इति ॥ अयुतसिद्धलक्षणमाह–ययोरिति ॥ 'नीलो घटः' इति विशिष्टप्रतीतिः विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टप्रत्ययत्वात् दण्डीतिप्रत्ययवत् इति समवायसिद्धिः ॥ अवयवावयविनाविति ॥ द्रव्यसमवायिकारणमवयवः । तज्जन्यं द्रव्यमवयवि ॥

नीलकण्ठी–वैशेषिकमतसाधारण्येन समवायेऽनुमानं प्रमाणयति–**नील इति** ॥समवायिकारणस्य अन्त्यावयविनि सत्त्वात् **द्रव्येति**॥ परमाणुवारणाय **जन्येति** ॥ अविनश्यदवश्यमेवापराश्रितमवतिष्ठते विनश्यदवस्थं त्वनाश्रितं क्षणमवतिष्ठते यथा तन्त्वादिनाशे पटादिरिति मनसिकृत्य मूले**ऽविनश्यादि**त्युक्तम् ॥

(इति समवायनिरूपणम्)

मूलम्—अनादिः सान्तः प्रागभावः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ॥ सादिरन्तः प्रध्वंसः उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ॥ त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोत्यन्ताभावः यथा भूतले घटो नास्ति इति॥तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः यथा घटः पटो नास्ति इति ॥

दीपिका—प्रागभावं लक्षयति—अनादिरिति ॥ आकाशादौअतिव्याप्तिवारणाय सान्त इति ॥ घटादौ अतिव्याप्तिवारणाय अनादिरिति ॥ प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः प्रतियोगिजनकः भविष्यतीति व्यवहारहेतुः प्रागभावः॥ ध्वंसं लक्षयति—सादिरिति ॥ घटादौ अतिव्याप्तिवारणाय अनंत इति ॥ आकाशादौ अतिव्याप्तिवारणाय सादिरिति॥प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमवायिकारणवृत्तिः ध्वस्तव्यवहारहेतुः ध्वंसः॥ अत्यन्ताभावं लक्षयति-त्रैकालिक इति अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्न इति ॥ध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिवारणायत्रैकालिक इति॥अन्योन्याभावं लक्षयति—तादात्म्य इति ॥प्रतियोगितावच्छेदकारोप्यसंसर्गभेदात एकप्रतियोगिकयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्बहुत्वम् । ‘ केवलदेवदत्ताभावाद्दण्डचभावः’ इतिप्रतीत्या विशिष्टाभावः’ एकसत्त्वे द्वौ न स्तः’ इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाभावः, संयोगसंबन्धेन च घटवति समवायसंबन्धेन घटाभावः संबन्धावच्छिन्नाभावः ॥ तत्तद्घटाभावाद् घटत्वाव-

च्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावश्चातिरिक्तः ॥ एवम-न्योन्याभावोऽपि ॥

नीलकण्ठी--संसर्गेति॥ तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गेत्यर्थः ॥ ध्वंस-प्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धो वर्त्तते इति मताभिप्रायेण **त्रैकालिकेति** विशेषणम्॥अन्यथा अन्योन्याभाववारकेणैव तयोर्वार-णात् तद्वैयर्थ्यतापत्तेः ॥ यदि संसर्गावच्छिन्नेत्यादेरन्योन्याभावभिन्ना-भाव इत्यर्थः । तदा त्रैकालिकेतिसिद्धान्तेपि सार्थकं त्रैकालित्वम् इह नित्यत्वरूपम् ॥ मूले '**भूतले घटो नास्ति**' इत्यत्र घटाभावांशे भूतलस्य विशेष्यत्वं संबन्धः, 'घटाभाववद्भूतलम्' इत्यत्र भूतलांशे-ऽभावस्य विशेषणत्वम् संसर्ग इति वदतां प्राचामयमभिप्रायः ॥ विशेष्यत्वविशेषणत्वे स्वरूपसंबधविशेषौ न ज्ञानीयविषयताविशेषौ ॥ न च विशेषणताख्यः स्वरूपसंबन्ध एक एवास्तु 'भूतले घटो नास्ति' इति प्रतीतौ 'भूतलं घटाभाववत्' इति प्रतीतौ वैलक्षण्यस्य विशे-षणत्वावच्छिन्नाधेयताविषयकत्वकल्पनेनैव निर्वाहादिति वाच्यम् ॥ तादृशप्रतीत्योर्वैलक्षण्याय 'प्रथमायाम् विशेषणतावच्छिन्नाधेयता, द्वि-तीयायां विशेषणता संसर्गः' इत्युपेयते ॥ किं वा 'प्रथमायां विशेषण-तावच्छिन्नाधारता, द्वितीयायां विशेष्यतावच्छिन्नाधारता' इत्यत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् ॥ न च तादृशप्रतीत्योः संसर्गांशेऽविलक्ष-णत्वेपि विशेष्यविशेषणभावभेदात् वैलक्षण्योपपत्तिरित्युभयत्र विशे-षणताया एव संबन्धतास्त्विति वाच्यम् ॥ तावतापि 'भूतले घटो नास्ति' 'भूतलवान् घटाभावः' इत्यनयोः 'भूतलं घटाभाववत्' 'घटा-भावे भूतलम्' इत्यनयोश्च प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानिर्वाहात् । तस्मात् विशे-ष्यत्वविशेषणत्वनामकयोरुभयोः स्वरूपसंबन्धविशेषयोः संसर्गता ॥ तथा च 'भूतलवान् घटाभावः' इत्यत्र घटाभावांशे भूतलस्य विशेष्य-त्वसंसर्गो 'घटाभावे भूतलम्' इत्यत्र च भूतलांशेऽभावस्य विशेषणता-संसर्गो बाधित इति भ्रमत्वनिर्वाह इति संक्षेपः ॥ ध्वंसप्रागभावयोरि-

वैकप्रतियोगिकयोरत्यन्तान्योन्याभावयोः किमेकविधत्वम् । नेत्याह- **प्रतियोगितेति ॥ आरोप्येति ॥** प्राचीनमताभिप्रायेण ॥ अत्र ' यथायोग्यंप्रतियोगितावच्छेदकधर्मसंसर्गभेदोऽत्यन्ताभावबहुत्वप्रयोजकः ' प्रतियोगितावच्छेदकधर्मभेदोऽन्योन्याभावबहुत्वप्रयोजकः इति द्रष्टव्यम् । तदेव दर्शयति-**केवलेति ॥** केवलदेवदत्ताभावाद्विशिष्टाभावः अतिरिक्त इत्यन्वयः । अन्यथा केवलदेवदत्तवति 'दण्डो नास्ति' इति प्रत्ययानापत्तेः ॥ उभयभावस्यातिरिक्तत्वे प्रतीतिं प्रमाणयति- **एकसत्त्वेपीति ॥** 'घटपटौ न स्तः' इत्यादौ घटत्वं पटत्वमुभयत्वं चैतात्त्रितयं प्रतियोगितावच्छेदकम् केवलघटवति केवलपटवति यत्किंचिदुभयवति तथा प्रत्ययात् ॥ संबन्धभेदेनाभावस्यातिरिक्तत्वं दर्शयति-**संयोगेनेति ॥** सामान्यविशेषाभावयोर्भेदं दर्शयति--**तत्तदिति ॥ अतिरिक्त इति ॥** अन्यथा यत्किंचिद्घटवति ' घटो नास्ति ' इति प्रत्ययापत्तेः ॥ **एवमन्योन्याभावोपीति ॥** अवच्छेदकभेदात् तत्तद्घटभेदः ततः उभयभेदः घटभेदश्च अतिरिक्त इत्यर्थः॥

दीपिका-घटत्वेन पटो नास्तीति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो नाङ्गीक्रियते ॥ पटे घटत्वं नास्तीति तस्यार्थः । अतिरिक्तत्वे स केवलान्वयी ॥

नीलकण्ठी-प्रसङ्गादाह-**घटत्वेनेति॥नाङ्गीक्रियत इति॥** अभावधियो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमर्यादोपबृंहिततया ' घटत्वेन पटो नास्ति '-इत्यादिप्रत्ययस्य विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिनो घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यवस्थापकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे मानाभावादितिभावः।ननु तर्हि तादृशप्रत्ययस्य का गतिरित्यत आह-- **पट इति ।** ननु ' घटत्वेन पटो नास्ति ' इति प्रतीतेः पटाधिकरणकघटत्वाभावावगाहित्वं न संभवति ॥ असति बाधके तच्छब्दोल्लेखिप्रतीतेः तच्छब्दप्रतिपाद्यार्थविषयकत्वपरित्यागायोगात् । पटाधिकरणकघटत्वाभावस्य ' घटत्वेन पटो नास्ति ' इति शब्दात् कथ-

मप्यप्रतीतेः । किं त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनअभावांशे स्वातन्त्र्येण घटत्वावगाहित्वमेव 'अभावबुद्धिर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमर्यादां नातिशेते' इति नियमस्तु न ॥ एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सप्रमाण इति चेत् ॥ अस्तु तर्हि अतिरिक्तत्वं तस्येत्याह— **अतिरिक्तत्व इति ॥ सः** व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः॥ **केवलान्वयीति ॥** प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिरूपविरोधिविरहादिति भावः ॥

दीपिका—सामयिकाभावोप्यत्यन्ताभाव एव समयविशेषे प्रतीयमानः|घटाभववति घटानयने अत्यन्ताभावस्य अन्यत्र गमनाभावेऽपि अप्रतीतेर्घटापसरणे सति प्रतीतेर्भूतलघटसंयोगप्रागभावध्वंसयोर्घटात्यन्ताभावप्रतीतिनियामकत्वं कल्प्यते ॥ घटवति तत्संयोगप्रागभावध्वंसयोरसत्वादत्यन्ताभावस्याप्रतीतिः । घटापसरणे च संयोगध्वंससत्त्वात्प्रतीतिरिति ॥

नीलकण्ठी—ननु भूतलादौ घटसत्त्वदशायां न तदभावबुद्धिरन्यदा तु जायते अतः सामयिकाभावोऽतिरिक्त एवाङ्गीकर्त्तव्य इति वदन्तं निराकर्तुमाह—**सामयिकेति ॥** प्रतियोगिविरहसमये प्रतीयमानोऽत्यन्ताभाव एव **सामयिकाभावः ।** न तूत्पत्तिविनाशशाल्यतिरिक्त इति समुदितोर्थः ॥ नन्वेवं भूतले घटस्यानयनदशायामपि तदभावस्य नित्यत्वेन सत्त्वात् प्रत्ययापत्तिरत आह—**घटाभाववतीति॥**नियामकत्वमेव समुपपादयति—**घटवतीति ॥** तत्तत्कालावच्छिन्नभूतलादेरेव घटाद्यभावसंसर्गतया घटकाले च तच्छून्यकालविशिष्टभूतलादिरूपसंसर्गाभावेन तदा न तदत्यन्ताभावबुद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

दीपिका—केवलाधिकरणादेव नास्तीति व्यवहारो-

यपत्तौ अभावो न पदार्थान्तरमिति गुरवः ॥ तत् न ॥ अभावानङ्गीकारे कैवल्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् ॥

नीलकण्ठी—नन्वभावो मास्त्वतिरिक्तः पदार्थः यस्मिन्नधिकरणे घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययः तस्मिन्नधिकरणे घटाद्यभावत्वकल्पनेनैव तथाप्रतीतिनिर्वाहाव् क्लृप्तधर्मिणि धर्मकल्पनाया अक्लृप्तधर्मिकल्पनातो लघीयस्त्वादिति गुरुमतमाशङ्क्य निराचष्टे—**केवलेति** ॥ यद्यप्यनन्तेष्वधिकरणेषु धर्मकल्पनातोऽतिरिक्तैकधर्मिकल्पनस्यैव लघीयस्त्वादत्रोक्तन्यायस्यानवतारः । किं च अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे जलादौ विद्यमानस्य गन्धाद्यभावस्य जलादिरूपत्वादितरेन्द्रियग्राह्यतापत्तिरित्यादि दूषणानि प्रस्फुरन्ति ॥ तथापि केवलाधिकरणादेवेति तद्वचननिरासादेव तन्निवृत्तिसंभवे किमेतान्यपेक्षितानीत्यालोच्य तदेव निराकरोति—**अभावानङ्गीकार इति** ॥ अतिरिक्ताभावानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ अथ किमिदं कैवल्यम् । भूतलस्वरूपमिति चेत् घटवद्भूतलस्यापि तदभावस्वरूपतापत्त्या तदानीमपि घटाभाववत्ताबुद्धिप्रसङ्गः । घटाभाववत्त्वमिति चेत् सिद्धमतिरिक्ताभावेनातः कैवल्यनिर्वचनमशक्यमित्याह—**कैवल्यस्येति** ॥

दीपिका—अभावाभावो भाव एव । नातिरिक्तः । अनवस्थाप्रसङ्गात् ॥ ध्वंसप्रागभावः प्रागभावध्वंसश्च प्रतियोग्येवेति प्राञ्चः ॥ अभावाभावः अतिरिक्त एव । तृतीयाभावस्य प्रथमाभावरूपत्वात् नानवस्थेति नवीनाः ॥

नीलकण्ठी—नन्वभावस्यातिरिक्तत्वे तदभावोप्यतिरिक्तः, तस्याप्यभावः तथेत्यनवस्था स्यादत आह—**अभावाभाव इति॥ ध्वंसेत्यादि** ॥ ध्वंसप्रागभावः प्रतियोगिस्वरूपः तत्प्रागभावरूपश्च । प्रागभावध्वंसस्तु प्रतियोगिरूपः तद्ध्वंसरूपश्चेत्यर्थोवसेयः ॥ तेन प्रतियोगिप्रागभावदशायामपि 'ध्वंसो भविष्यति' इति प्रत्ययस्य, प्रतियो-

गिध्वंसदशायामपि 'प्रागभावो नष्टः' इत्यस्य चोपपत्तिः । तत्काले 'द्रव्यत्वं नास्ति' इति प्रत्ययो जायते, 'द्रव्यत्वाभावः' इति न जायते इति वैषम्यनिर्वाहाय नास्तीति प्रत्यये दैशिकसंबन्धावच्छिन्नाधेयत्वभानं परिकल्पनीयम् ॥ इत्थं च घटाभावाभावादेर्घटादिरूपत्वे त्विह घटाभावो नास्तीति प्रत्ययस्य भ्रमत्वमेव स्यात् ॥ भावस्य विशेषणताविशेषेण वृत्त्यनङ्गीकारात् । अतः अभावाभावोऽतिरिक्तो न तु भावरूप इति नवीनमतं दर्शयति—**अभावेति** ॥ तर्हि अनवस्थेत्यत आह—**तृतीयेति** ॥

मूलम्—सर्वेषामपि पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात् सप्तैव पदार्था इति सिद्धम् ॥

दीपिका—ननु " प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-ऽवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः " इति न्यायशास्त्रे षोडशपदार्थानामुक्तत्वात् कथं सप्तैवेत्यत आह-सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां सप्तस्वेवातन्र्भाव इत्यर्थः ॥' आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ' इति द्वादशविधं प्रमेयम् ॥ प्रवृत्तिर्धर्माधर्मौ ॥ रागद्वेषमोहाः दोषाः ॥ राग इच्छा । द्वेषो मन्युः । मोहः शरीरादौ आत्मभ्रमः ॥ प्रेत्यभावो मरणम् ॥ फलं भोगः ॥ अपवर्गो मोक्षः ॥ स च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसः ॥ प्रयोजनम् सुखप्राप्तिः दुःखहानिश्च ॥ दृष्टान्तो महानसादिः ॥ प्रामाणिकत्वेन अभ्युपगतोऽर्थः सिद्धांतः निर्णयो निश्चयः ॥ स च प्रमाणफलम् ॥ तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः ॥ उभयसाधनवती

विजिगीषुकथा जल्पः ॥ स्वपक्षस्थापनहीना वितण्डा ॥ कथा नाम नानावक्तृकः पूर्वोत्तरपदप्रतिपादकवाक्यसंदर्भः ॥ अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणं छलम् ॥

नीलकण्ठी—परमकारुणिकेन मुनिना दुःखपंकमग्नं जगदुद्दिधीर्षुणा प्रणीतं "प्रमाणप्रमेय-" इत्यादिसूत्रं तद्विरोधं परिहर्तुमाक्षिपति-**नन्विति** ॥ प्रत्यक्षप्रमाणस्य द्रव्ये, अनुमानादीनां च गुणेन्तर्भावस्य स्फुटत्वात् प्रमेयादीनां द्रव्यादिष्वन्तर्भावमाह—**आत्मेत्यादिना** ॥ आत्मशरीरेन्द्रियाणां द्रव्ये, अर्थस्य पृथिव्यादिरूपस्य द्रव्यादिषु, बुद्धेर्गुणे, अन्तरिन्द्रियस्य मनसः द्रव्येन्तर्भावः । एवमग्रेपि यथायथमन्तर्भावो द्रष्टव्यः ॥ **धर्माधर्माविति** ॥ तज्जनिकेत्यर्थः ॥ एतत् च स्फुटम् आकरे ॥ रागः इच्छाविशेषः ॥ **मरणमिति** ॥ मरणानन्तरभावि जननमित्यर्थः ॥ तथा च पदव्युत्पत्तिः प्रेत्य मृत्वा भावो जननमिति ॥ चरमप्राणशरीरसंयोगध्वंसो **मरणम्** ॥ आद्यशरीरप्राणसंयोगो **जननम्** ॥ मुक्तात्मसंयोगध्वंसवतः शवस्य मुक्तत्वापत्तिवारणाय दुःखध्वंस इति । दुःखध्वंसवताम् अस्मदादीनामपि मुक्तत्वापत्तिवारणाय कालीनान्तम् ॥ अन्यदीयदुःखप्रागभावसमानकालिकदुःखध्वंसवतां शुकाद्यात्मनाममुक्तत्वप्रसंगात्—**समानाधिकरणेति** ॥ दुःखप्रागभावविशेषणम् ॥ न च समानाधिकरणदुःखासमानकालीनेत्यनेनैव सुषुप्तिकालिकदुःखध्वंसस्याप्यग्रिमदुःखक्षणवृत्तेर्वारणात् **प्रागभावेति** व्यर्थमिति वाच्यम् ॥ यथासन्निवेशवैयर्थ्याभावादिति दिक् ॥ संशयस्य निरूपितत्वात् प्रयोजनस्वरूपं दर्शयति--**प्रयोजनमिति** ॥ **उभयसाधनवतीति** ॥ परपक्षनिराकरणस्वपक्षसाधनवति । इदं च वितण्डायामतिव्याप्तिवारणयेतिध्येयम् ॥ **स्वपक्षेति** ॥ अत्र विजिगीषुकथेत्यनुवर्त्तते ॥ **नानेति** ॥ एकेन पूर्वपक्षः क्रियते, अन्येन च समाधानम् एवं क्रमेण नानाकर्तृकत्वं वाक्यसमूहस्यावसेयम् ॥ **छल-**

मिति ॥ यथा 'नवकम्बलोयं देवदत्तः' इति ॥ नवतात्पर्येण प्रयुक्तस्य नवत्वसंख्याविशिष्टमर्थान्तरं परिकल्प्य कश्चिद्दूषयति–'नास्य नवकम्बलाः सन्ति अतिदरिद्रत्वात्' इत्यादि ॥

दीपिका–असदुत्तरं जातिः ॥ साधर्म्य–वैधर्म्य–उत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्ताअनुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्याकार्यसमा जातयः ॥

नीलकण्ठी–असदुत्तरमिति ॥ उत्तरस्यासत्त्वं तु स्वसाधकतासाधारण्येन परसाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वम् तथा च स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति लक्षणं पर्यवस्यति ॥ तदवान्तरभेदान् दर्शयति–**साधर्म्येत्यादिना** ॥ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य समाशब्दस्य प्रत्येकं योगः साधर्म्यसमा वैधर्म्यसमेत्यादयः चतुर्विंशतिजातयः ॥

साधर्म्येण स्थापनाहेतुदूषकमुत्तरम्–**साधर्म्यसमा** ॥ यथा आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वाल्लोष्टवत् क्रियाहेतुगुणश्चात्र क्रियाजनकवायुसंयोगादिरेवेति स्थापनायामुत्तरं यदि सक्रियसाधर्म्यात् सक्रियः तदा विभुत्वरूपनिष्क्रियसाधर्म्यान्निष्क्रिय एव किं न स्यात् । न चात्र किं चित् विनिगमकमस्ति इति ॥ १ ॥

वैधर्म्येण दूषकम् उत्तरम् **वैधर्म्यसमा** ॥ यथा तत्रैव 'क्रियावतो लोष्टस्य साधर्म्याद्यदि क्रियावानात्मा तदा विभुत्वरूपतद्वैधर्म्यान्निष्क्रिय एव किं न स्यात् । नहि 'तत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यम् । तद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण न भवितव्यम्, इत्यत्र किंचित् नियामकमस्ति' इति ॥ २ ॥

परोक्तसाधनादेव तदव्यापकस्य धर्मस्य पक्षे आपादनम् **उत्कर्षसमा** ॥ यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वाद् घटवदित्यादौ कश्चिदेवमाह "यदि कृतकत्वेन हेतुना शब्दो घटवदनित्यः स्यात्, तर्हि तेनैव हेतुना शब्दोघटवत् सावयवः स्यात्" इति ॥ ३ ॥

परोक्तदृष्टान्तसाधर्म्येण पक्षे पराभिमतधर्मान्तरस्याभावसाधनम् **अपकर्षसमा** ॥ यथा तस्मिन्नेवानुमाने 'यदि कृतकत्वेन शब्दो घटवदनित्यः स्यात्, तर्हि तेनैव शब्दो घटवदश्रावणः स्यात्' इति ॥ ४ ॥

वर्ण्यस्य स्थापनीयस्य दृष्टान्तधर्मस्य पक्षे साधनं **वर्ण्यसमा** ॥ यथा पूर्वोक्तानुमाने 'क्रियाजनकनोदनाख्यसंयोगवत्त्वात् लोष्टादेर्भवतु क्रियावत्त्वं आत्मनस्तु क्रियावत्त्वे तज्जनकनोदनाख्यसंयोगवत्त्वमपि स्यात्' इति ॥ ५ ॥

साध्यहेत्वोर्धर्मयोरपि पक्षे तुल्यतासाधनम् **अवर्ण्यसमा** ॥ यथा तत्रैवानुमाने 'लोष्टादिगतनोदनादिरूपक्रियाहेतुगुणवत्त्वमात्मन्यासिद्धम्। तथा च तुल्यतया यथा असिद्धेन क्रियाहेतुगुणेन आत्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते तथा तादृशेन क्रियावत्त्वेन तज्जनकगुणवत्त्वमपि किमिति न साध्यते नियामकाभावात्' इति ॥ ६ ॥

दृष्टान्तविकल्पं प्रदर्श्य दार्ष्टान्तिकविकल्पकथनम् **विकल्पसमा** ॥ यथा तत्रैवानुमाने 'क्रियाहेतुगुणयुक्तं किंचिद्गुरु, यथा लोष्टादिकं किंचित्। लघु, यथा वायुः एवं क्रियाहेतुगुणयुक्तं किंचित्क्रियावत् स्यात् यथा लोष्टादि किंचिदक्रियम् यथात्मा पूर्वविकल्पो भवत्ययं तु न भवतीत्यत्र किं नियामकं स्यात्' इति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनं **साध्यसमा** ॥ साध्यशब्दोत्र पक्षवाची यथा तत्रैव यदि 'यथा लोष्टः तथा आत्मा' इति त्वयोच्यते, तदा 'यथा आत्मा तथा लोष्टः' इत्यप्यायातम्। तथा च यद्यात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते तर्हि लोष्टेपि तत्साधनीयं नेति चेत्। तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यम् ॥ लोष्ट सदृश आत्मा, नात्मसदृशो लोष्ट इत्यत्र नियामकाभावात्' इति ॥ ८ ॥

प्राप्त्या प्रत्यवस्थानं **प्राप्तिसमा** ॥ प्राप्तिश्च साध्यहेत्वोः सामानाधिकरण्यम् ॥ यथा तत्रैव 'क्रियाहेतुगुणवत्त्वेनैव किमिति क्रियावत्त्वं

साध्यते किमिति क्रियावत्त्वेन तादृशगुणवत्त्वम् न उभयोरविशेषात्' इति ॥ ९ ॥

अप्राप्त्या प्रत्यवस्थानम् **अप्राप्तिसमा** ॥ यथा तत्रैव 'पूर्वोक्तदोषादप्राप्तस्य हेतोः साध्यसाधकत्वं वाच्यम् । तथा चाप्राप्तत्वाविशेषात् स सर्वः सर्वं साधयेदिति ॥ अयमेव हेतुः साध्याभावं किमिति न साधयेदित्यत्र विनिगमकाभावात्' इति ॥ १० ॥

साधनपरम्पराप्रश्नः **प्रसङ्गसमा** ॥ यथा 'क्रियावत्त्वे क्रियाहेतुगुणवत्त्वम् साधनम् । तत्र किं साधनम् ॥ न हि साधनं विना कस्यचित्सिद्धिरस्ति एवं तत्रापि किं साधनम्' इत्यादि ॥ ११ ॥

दृष्टान्तान्तरेण साध्याभावसाधनं **प्रतिदृष्टान्तसमा** ॥ यथा तत्रैव लोष्टदृष्टान्तेन क्रियावत्त्वे साधिते निष्क्रियाकाशदृष्टान्तेन आत्मनो निष्क्रियत्वमेव किं न स्यात् ॥ 'लोष्टदृष्टान्तेन क्रियावत्त्वम् आकाशदृष्टान्तेन निष्क्रियत्वं न इत्यत्र नियामकाभावात्' इति ॥ १२ ॥

अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थान**मनुत्पत्तिसमा** ॥ यथा 'घटो न नित्यः जन्यैकत्वात्' इत्यादौ कश्चिदाह–यदि जन्यैकत्वमनित्यत्वे प्रमाणम् तदा घटे एकत्वोत्पत्तेः पूर्वं तदभावान्नित्यत्वम् । नित्यश्चेत्, तदाऽनुत्पन्न एवेति ॥ १३ ॥

साधारणधर्मं प्रदर्श्य संशयोद्भावनं **संशयसमा** ॥ 'यथा शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात्, इत्यादौ शब्दस्यानित्यत्वेन घटेन सहकार्यत्वरूपं साधर्म्यं यथास्ति, तथा नित्येन शब्दत्वेन सह श्रावणप्रत्यक्षविषयत्वं साधर्म्यमस्तीति उभयसाधर्म्यदर्शनात् संशयः स्यात् एकपरिशेषे नियामकाभावात्' इति ॥ १४ ॥

वाद्युक्तहेतोः साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरोद्भावनं **प्रकरणसमा** ॥ सत्प्रतिपक्षोदाहरणमेवात्रोदाहरणं बोध्यम् ॥ १५ ॥

कालत्रयेपि हेतुत्वासंभवेन अहेतुत्वकथन**महेतुसमा** ॥ यथा

'कार्यत्वादिरूपसाधनम् साध्यादनित्यत्वात् पूर्वकालवृत्ति चेत्, तदाऽनित्यत्वरूपसाध्यस्य तदानीमभावात् कस्य साधकम् अथ पश्चात्कालवृत्ति चेत् तदा पूर्वकाले साधनाभावात् कस्य साध्यमनित्यत्वम् यदि चोभयमेककालवृत्ति किं कस्य साधनं किं कस्य साध्यं विनिगमकाभावादिति ॥ **हेतुसमेति** ॥ पाठे तु कालत्रयेपि हेतुत्वस्यासंभवकथनं **हेतुसमे**त्यर्थः ॥ १६ ॥

अर्थापत्तिपुरस्कारेण साध्याभावोद्भावनं **अर्थापत्तिसमा** ॥ यथा 'पूर्वोक्तानुमाने शब्दस्यानित्यसाधर्म्यादनित्यत्वं यदि, तदार्थापत्यासिद्धं नित्यसाधर्म्यान्नित्यत्वमपि एकतरावधारणे नियामकाभावात्' इति ॥ १७ ॥

सर्वाविशेषप्रसंगोद्भावनम**विशेषसमा** ॥ यथा तत्रैव 'कृतकत्वादिनाऽनित्यघटादिसाधर्म्येण शब्दस्यानित्यत्वं, तदा प्रमेयत्वादिरूपेण तत्साधर्म्येण सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् मदुक्तसाधर्म्येण तत् सिद्ध्यति नतु त्वदुक्तेनेत्यत्र नियामकाभावात्' इति ॥ १८ ॥

उभयपक्षसाधर्म्येण साधनोपपत्तिकथन**मुपपत्तिसमा** ॥ 'यदि चानित्यत्वसाधनं कार्यत्वमुपपद्यत इति शब्दस्यानित्यत्वम्, तदा नित्यत्वसाधनमपि किंचिदुपपद्यत इति नित्यत्वं किं न स्यात्'इति१९

वाद्युपदर्शितसाधनाभावेपि साध्यस्योपलब्धिकथनम् **उपलब्धिसमा** यथा 'शब्दोऽनित्यः प्रयत्नानुविधायित्वात् घटवत्' इत्यत्र प्रयत्नं विनापि वायुनोदनवशात् वृक्षशाखाभङ्गजन्योपलब्धेर्न प्रयत्नानुविधायित्वं शब्देऽस्ति'इति ॥ २० ॥

वादिनानुपलब्धिवशात् कस्यचित् पदार्थस्यानङ्गीकारेऽनुपलब्धिवशादेव वाद्यभिमतस्यापि यत्किंचित्पदार्थस्याभावसाधन**मनुपलब्धिसमा** ॥ यथा 'जलादेर्विद्यमानस्याप्यावरणवशादनुपलब्धिः तद्वत् उच्चारणात्पूर्वं शब्दस्य विद्यमानस्याप्यावरणवशादनुपलब्धिरित्येतन्मतं वादिना दूष्यते यद्यावरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते । तदा जला-

द्यावरणमिव शब्दाद्यावरणमप्युपलभ्येतेति ॥ अत्रोत्तरं यदि भवद्भिरनुपलब्धित आवरणवशाच्छब्दो नोपलभ्यते तदानुपलब्धेरनुपलब्ध्यऽभावे सिद्धे तदभावादावरणसिद्धिः' इति ॥ २१ ॥

धर्मस्य नित्यत्वानित्यत्वविकल्पाद्धर्मिणो नित्यत्वसाधनं **नित्यसमा** ॥ यथा 'शब्दस्य यदनित्यत्वं भवद्भिरुच्यते तन्नित्यमनित्यं वा यदि नित्यं, तदा शब्दवृत्तेरेव तस्य सदातनत्वाच्छब्दस्यापि तथात्वमागतम् । अथानित्यं तदा शब्दे कदाचित् अनित्यत्वाभावोस्तीति नित्य एव शब्द इत्युभयथापि शब्दस्य नित्यत्वाम् 'इति ॥ २२ ॥

अनित्यदृष्टान्तसाधर्म्यात् सर्वानित्यत्वप्रसङ्गोद्भावन**मनित्यसमा**॥ यथा 'यद्यनित्येन घटेन सादृश्याच्छब्दोऽनित्यः इत्युच्यते, तदा येन केनचिद्धर्मेण सर्वस्यैव तत्सदृशत्वात् सर्वस्यानित्यत्वप्रसङ्गः' इति ॥ २३ ॥

वाद्युक्तहेतोरन्यकार्येणापि संभवाभिधानं **कार्यसमा** ॥ यथा तत्रैव प्रयत्नानुविधायित्वमुभयथापि संभवति घटादिवत् शब्दस्वरूपोत्पत्तौ जलादिवदावरकनिवृत्तौ च उभयत्रापि प्रयत्नानुविधायित्वदर्शनात् । तथा च तस्यावरकनिवृत्तिरूपकार्यान्तरस्य संभवान्नानित्यत्वनियतत्वम्' इति ॥ २४ ॥

क्वचित् । **कारणसमेति** पाठः ॥ तस्यापि 'कारणस्य प्रयत्नानुविधायित्वस्योभयत्र शब्दस्योत्पत्तौ तदावरकनिवृत्तौ च समत्वाभिधानम्' इति रीत्या उक्तम् एवार्थे पर्यवसानमवसेयम् ॥ अत्र ग्रन्थगौरवभयात् सूक्ष्मप्रकारा न दर्शिताः ॥अभियुक्तैरन्यत्र तेऽनुसंधेयाः ॥

दीपिका–वादिनोपजयहेतुर्निग्रहस्थानम् ॥ प्रतिज्ञाहानिः, प्रतिज्ञान्तरं, प्रतिज्ञाविरोधः, प्रतिज्ञासंन्यासः, हेत्वन्तरम्, अर्थान्तरम्, निरर्थकम्, अविज्ञातार्थम्, अपार्थकम्, अप्राप्तकालं, न्यूनम्, अधिकम्, पुनरुक्तम्, अन-

नुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, मतानुज्ञा, पर्यनुयोज्योपेक्षणं, निरनुयोज्यानुयोगः, अपसिद्धांतः, हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ शेषं सुगमम् ॥

नीलण्कठी–निग्रहस्थानं लक्षयति–**वादिन इति** ॥ इदं च यद्यपि छलादावप्यस्ति तथाप्यर्थान्तरादिरूपनिग्रहस्थानमध्येन्तर्भावात् अदोषः ॥ छलत्वादिनापि ज्ञानस्योपयोगित्वात् पृथगुपादानं हेत्वाभासवत् ॥ तस्यावान्तरभेदान् दर्शयति–**प्रतिज्ञेत्यादिना** ॥ तत्र प्रतिज्ञातार्थविरुद्धाभ्युपगमः प्रतिज्ञातार्थपरित्यागो वा **प्रतिज्ञाहानिः** । यथा 'शब्दो नित्यः प्रत्यक्षगुणत्वात्' इत्यत्र 'सोयं गकारः' इत्यादि प्रत्यभिज्ञाबलात् परेण बाधे उद्भाविते 'अस्तु तर्हि नित्यः शब्दः' इति नित्यत्वमङ्गीकुर्वन् वादिशब्दस्यानित्यत्वप्रतिज्ञां जहाति ॥ १ ॥

परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थकथनं **प्रतिज्ञान्तरम्** ॥ यथा 'क्षित्यादिकं गुणजन्यं कार्यत्वात्' इत्यत्र अदृष्टजन्यत्वेन सिद्धसाधनोद्भावने 'सविषयकः' इति गुणविशेषणदानम् ॥ २ ॥

स्वोक्तसाध्यविरुद्धहेतुकथनम् **प्रतिज्ञाविरोधः** ।। यथा 'द्रव्यं गुणभिन्नं, रूपादितः पृथक्त्वेनानुपलभ्यत्वात्' इति ॥ ३ ॥

स्वोक्तेर्थे परेण दूषिते तदपलापः **प्रतिज्ञासंन्यासः** ॥ यथा 'शब्दो नित्यः ऐन्द्रियकत्वात्' इत्युक्ते परेण सामान्ये व्यभिचारमुद्भाव्य दूषिते स्वोक्तमपलपति 'केनोच्यते शब्दो नित्यः' इति ॥ ४ ॥

परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुकोटौ विशेषणान्तरोपादानं **हेत्वन्तरम्** ॥ यथा 'शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षत्वात्' इत्यत्र सामान्ये व्यभिचारोद्भावने 'जातिमत्त्वे सति' इति विशेषणदानम् ॥ ५ ॥

प्रकृतानुपयुक्तार्थकथनम**र्थान्तरम्** ॥ यथा 'नित्यः शब्दः अस्प

शवत्त्वात्' इति हेतुः। हेतुपदं च हिनोतेस्तुनि प्रत्यये निष्पन्नम्, पदं च सुप्तिङन्तम्' इत्यादि ॥ ६ ॥

अवाचकशब्दप्रयोगो **निरर्थकम्** ॥ यथा 'शब्दोऽनित्यः जबगडदशत्वात्' इत्यादि ॥ ७ ॥

परिषत्प्रतिवाद्यबोधप्रयोजकपदप्रयोगः **अविज्ञातार्थम्** ॥ तत् च 'क्लिष्टान्वयमप्रसिद्धार्थकं त्वरितोच्चारितम्' इत्यादि रूपम् ॥ ८ ॥

परस्परानन्वितार्थकंपदसमूहोऽ**पार्थकम्** ॥ यथा 'शब्दो घटः पटो नित्यमनित्यं च प्रमेयत्वात्' इत्यादि ॥ ९ ॥

अवयवानां व्युत्क्रमेण कथनम**प्राप्तकालम्** ॥ यथा 'शब्दत्वाच्छब्दोऽनित्यः' इत्यादि ॥ १० ॥

यत्किंचिदवयवशून्यावयवाभिधानं **न्यूनम्** ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अधिकहेत्वादिकथन**मधिकम्** ॥ यथा 'शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् श्रावणत्वाच्च' इत्यादि ॥ १२ ॥

अनुवादं विना कथितस्य पुनः कथनं **पुनरुक्तम्** ॥ यथा 'शब्दोनित्यःशब्दोऽनित्यः' इत्यादि ॥ १३ ॥

परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यननुवादः **अननुभाषणम्** ॥ १४ ॥

परिषदा विज्ञानस्य वादिना त्रिरभिहितस्यापि वाक्यार्थस्याबोधः **अज्ञानम्** ॥ १५ ॥

उत्तरार्ध परोक्तं बुद्ध्वापि उत्तरस्यास्फूर्तिवशात्तूर्ष्णीभावः **अप्रतिभा** १६

असंभवत्कालान्तरककार्यव्यासङ्गमुद्भाव्य कथाविच्छेदो **विक्षेपः** ॥ १७

स्वपक्षे दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानं **मतानुज्ञा** ॥ १८ ॥

उद्भावनार्हपरकीयनिग्रहस्थानानुद्भावनं **पर्यनुयोज्योपेक्षणम्** १९॥

निग्रहस्थानरहिते निग्रहस्थानोद्भावनं **निरनुयोज्यानुयोगः**॥२०॥

एकसिद्धान्तमतमाश्रित्य प्रवृत्तौ तद्विरुद्धसिद्धान्तमतमालम्ब्योत्तरदानम् **अपसिद्धान्तः** ॥ २१ ॥

प्रतिज्ञाहान्यनुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपपर्यनुयोज्योपेक्षणानामभावे

अन्येषां हेत्वाभासव्यतिरिक्तनिग्रहस्थानानां गुणे,हेत्वाभासानां च द्रव्यादिष्वन्तर्भावो यथायथं बोध्यः ॥ अतिरिक्तः सूत्रार्थसुगम इत्यभिप्रायेणाह-**शेषमिति ॥**

दीपिका-ननु करतलानलसंयोगे सत्यपि प्रतिबन्धके सति दाहानुपपत्तेः शक्तिः पदार्थान्तरमिति चेत् ॥ न ॥ प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे कारणत्वेन शक्तेरनुपयोगात् । कारणत्वस्यैव शक्तिपदार्थत्वात् ॥ ननु भस्मादिना कांस्यादौ शुद्धिदर्शनादाधेयशक्तिरङ्गीकार्येति चेत् ॥ न ॥ भस्मादिसंयोगसमानकालीनाऽस्पृश्यस्पर्शप्रतियोगिकयावदभावसहितभस्मादिसंयोगध्वंसस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ॥

नीलकण्ठी-नन्वनलसंयोगे सत्यपि मण्यादिसमवधाने दाहो न जायत इति मण्यादेः प्रतिबन्धकता वाच्या । सा च वह्नौ दाहानुकूलशक्तिस्वीकार एव निर्वहति । प्रतिबन्धकतायाः कार्यानुकूलशक्तिविघटकत्वरूपत्वात् । अतस्तदन्यथानुपपत्तिसिद्धायाः शक्तेरतिरिक्तत्वात्' सप्तैव पदार्थाः 'इत्यसंगतमिति प्राभाकरः शङ्कते-**नन्विति॥**

नन्वेवं शक्तिसिद्धावपि तस्यातिरिक्तत्वासिद्धिरिति चेत् ॥ न ॥ यतो न तावद्द्रव्यात्मिका शक्तिः गुणादिवृत्तित्वात् । अत एव न गुणकर्मान्यतररूपा, न च सामान्याद्यन्यतमरूपा उत्पत्तिविनाशशालित्वात् । एवं चातिरिक्तपदार्थत्वासिद्धिरिति ॥

ननु प्रतिबन्धकत्वं न कार्यानुकूलशक्तिविघटकत्वम् । अपि तु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् तत् च मण्यभावस्य हेतुत्वादेवोपपद्यते। मणिसमवधानदशायां च तदभावरूपकारणान्तराभावादेव दाहानुत्पत्तिसंभवः ॥ इत्थं चातिरिक्तशक्तिस्वीकारोऽनुचित इत्याशयेन समाधत्ते-**प्रतिबन्धकाभावस्येति ॥**

ननु 'दाहोत्पादे च वह्निः शक्तः' इतिव्यवहारान्यथानुपपत्त्यासेत्स्यति अतिरिक्तशक्तिरित्याशङ्क्य तस्याः कारणतारूपत्वेपि व्यवहारोपपत्तेर्नातिरिक्ता शक्तिरित्याह--**कारणत्वस्येति** ॥

ननु मण्याद्यभावस्य हेतुत्वे मणिसमवधानदशायां सत्यप्युत्तेजके दाहो न स्यात् । मन्मते तु मण्याद्यपसारणदशायामिवोत्तेजकसमवधानदशायामपि वह्नौ दाहानुकूलशक्त्यन्तरोत्पत्तेरङ्गीकारेण न दोष इति चेत् ॥ न ॥ उत्तेजकाभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य कारणत्वाङ्गीकारेण अदोषात् ॥ नचोत्तेजकानामननुगतत्वात् तत्तदुत्तेजकाभावकूटविशिष्टमण्याद्यभावस्यैव कारणतायाः कल्पनीयतया गौरवमिति वाच्यम् ॥ दाहानुकूलशक्तिं प्रति एतादृशकारणतायाः तवाप्यावश्यकत्वात् अनन्तशक्तिः तत्प्रागभावध्वंसकल्पने महागौरवादिति संक्षेपः ॥

नन्वेवमपि कांस्यादेरस्पृश्यवस्तुस्पर्शे सति न भोजनादिरूपकार्यार्हताशक्तिमत्कांस्यादेरेव तदर्हत्वात् अस्पृश्यस्पर्शे सति शक्तेर्नाशात् भस्मसंयोगे पुनः शक्तेरुत्पादात् तदर्हता । एवं च कांस्यादौ आधेयशक्तिः स्वीकार्या न च कांस्यादौ भोजनादिकम् प्रति अस्पृश्यस्पर्शस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनादेवोपपत्तौ तदनङ्गीकार इति वाच्यम् ॥ प्रवृत्ते च असंस्पृश्यस्पर्शस्यासंस्पृश्यसंयोगरूपतया सति तन्नाशे प्रतिबन्धकाभावसद्भावात् कांस्यादौ अन्तरा भस्मादिसंयोजनं भोजनाद्यर्हतापत्तोरिति पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥

ननु भस्मादिनेति ॥ प्रथमेनादिपदेनाम्लादेः द्वितीयेन च ताम्रादेः परिग्रहः । कृतध्वंसाविशेषणेनैव कांस्यादेः शुद्धत्वोपपत्तौ अतिरिक्तशक्त्यङ्गीकारोऽनुक्त्ति इति समाधत्ते-**भस्मादिसंयोगेति**॥ यत्र कांस्यादौ भस्मादिसंयोगध्वंसानन्तरं पुनरस्पृश्यस्पर्शः तत्रापि भस्मादिसंयोगध्वंसस्य सत्त्वाच्छुद्ध्यापत्तिरतः सहितान्तं ध्वंसविशेषणम् ॥ साहित्यं चात्र संबन्धविशेषनियान्त्रितं सामानाधिकरण्यम् अस्पृश्यवस्तूनामनुगमकरूपस्य दुर्वचनतया सामान्यधर्मावच्छिन्नाभा-

वनिवेशासंभवात् यत्किंचिदस्पृश्यस्पर्शाभावस्य च तत्र सत्त्वात्तदापत्तिस्तदवस्थैव इत्यतो **यावदिति** ॥ तथा च तत्र यावतां तत्तदस्पृश्यस्पर्शाभावानां निरवच्छिन्नविशेषणतासंबन्धेन असत्वात् नोक्तदोष इति भावः ॥ यत्र च भस्मादिसंयोगास्पृश्यवस्तुसंस्पर्शौ युगपदेवोत्पन्नौ विनष्टौ च तत्र च तत्तदस्पृश्यस्पर्शाभावकूटसामानाधिकरण्यविशिष्टभस्मादिसंयोगध्वंसमादाय शुद्धतापत्तिरतो भस्मादिसंयोगकाळावच्छेदेन तत्र विद्यमानार्थकं काळीनान्तं अभावविशेषणम् । तथा च तत्र भस्मादिसंयोगक्षणावच्छेदेन यावत्तत्तदभावानामसत्वान्न दोष इति भावः ॥

दीपिका–स्वत्वमपि न पदार्थान्तरम् ॥ यथेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य स्वरूपत्वात् । तदवच्छेदकं च प्रतिग्रहादिलब्धत्वमेवेति ॥

नीलकण्ठी–चैत्रस्य इदं धनमित्यादौ यत् स्वत्वं प्रतीयते, तत् पदार्थान्तरमिति मतं निरस्यति–**स्वमपीति** ॥ अपिनानुक्तसमुच्चायकेन प्रतियोगित्वपरिग्रहः ॥ ननु तर्हि स्वत्वं किं स्वरूपमत आह–**यथेष्टेति तदवच्छेदकं चेति** ॥ तादृशयोग्यत्वप्रयोजकमित्यर्थः ॥ प्रतियोगित्वं प्रतियोगिरूपं प्रतियोगितावच्छेदकरूपं वेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् ॥

(इति पदार्थान्तर्भावग्रन्थः)

दीपिका–अथ विधिर्निरूप्यते–प्रयत्नजनकचिकीर्षाजनकज्ञानविषयो विधिः । तत्प्रतिपादको लिङादिर्वा ॥ कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यदर्शनात्, कृतिसाध्ये प्रवृत्तिदर्शनात् कृतिसाध्यज्ञानं प्रवर्तकम् । न च विषभक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गः, इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य काम्यस्थले, विहितकालजीवित्वनिमित्तज्ञानजन्यस्य नित्य-

नैमित्तिकस्थले प्रवर्त्तकत्वात् ॥ न चाननुगमः। स्ववि-
शेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वस्यानुगतत्वात् इतिगुरवः॥
तन्न ॥ लाघवेन कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव चिकी-
र्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात् ॥ न च नित्ये इष्टसाधनत्वा-
भावात् अप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्य
पापक्षयस्य च फलत्वकल्पनात् ॥ तस्मात्कृतिसाध्येष्ट-
साधनत्वमेव लिङाद्यर्थः ॥

नीलकण्ठी—सर्वेषां पदार्थानामुक्तपदार्थेषु यथायथमन्तर्भावं निरूप्य मूलन्यूनतां परिहर्तुं विधिं निरूपयिष्यमाणः शिष्यावधानाय तन्निरूपणं प्रतिजानीते—**अथेति** ॥ **स्वपरमतसाधारणं** विधित्वं तावन्निर्वक्ति—**प्रयत्नेति॥** प्रयत्नजनिका या चिकीर्षा तज्जनकं यज्ज्ञानं तद्विषय इत्यर्थः गुरुमते कृतिसाध्यताज्ञानस्य, स्वमते च कृतिसाध्य-त्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाद्वारा प्रयत्नजनकत्वात् । तन्मते च कृतिसाध्यत्वे, स्वमते च कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे लक्षणसं-गतिः॥अभिधायकस्य विधिमताभिप्रायेणाह—**तत्प्रतीति॥** तादृशज्ञा-नविषयकार्यत्वादिप्रतिपादकलिङादिरित्यर्थः ॥ लिङादीत्यादिना लोट्-तव्यादिसंग्रहः ॥ वाकारोऽनास्थायां ॥ गुरुमतमाशङ्कते—**कृत्य-साध्य इति** ॥ कृत्यसाध्यत्वेनावगत इत्यर्थः ॥ **प्रवर्त्तकमिति** ॥ चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिजनकमित्यर्थः ॥ न च कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभाव एव प्रवर्तकोस्त्विति शङ्क्यम् । कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावत्वेन तत्त्वे गौरवात् कृतिसाध्यत्वाभावकृतिसाध्यभेदतत्तद्व्याप्यादिदर्शनानां प्रवृत्तौ प्रति-बन्धकत्वकल्पनेन महागौरवञ्चेति दिक् ॥

ननु विषभक्षणादौ प्रवृत्त्यापत्तिः कृतिसाध्यताज्ञानस्य तत्रापि सत्त्वादित्याशङ्कां निराचष्टे—**न चेत्यादिना ॥ इष्टसाधनतालि-ङ्गकेति** ॥ 'अयं मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना अनुपपद्यमानत्वे सति इष्टसाधनत्वात्' इत्यनुमानिकेत्यर्थः ॥ **काम्यस्थल इति ॥**

प्रवर्त्तकत्वादित्यनेनान्वयः । ज्योतिष्टोमयागादौ इत्यर्थः ॥ **विहित-कालेत्यादि** ॥ विहितकालशुचिजीवित्वज्ञानाधीनस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य नित्ये संध्यावन्दनादौ, आशौचादिरूपनिमित्तज्ञानाधीनस्य तस्य नैमित्तिके स्नानादौ, प्रवर्तकत्वादित्यर्थः ॥ 'अहमेतत्कालिककृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनकः एतत्कालिकशुचिजीवित्वात्' इत्येवं रीत्या कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य विहितकालशुचिजीवित्वादिज्ञानजन्यत्वमवसेयम्। **अनुगम इति**॥ प्रवृत्तिसामान्यप्रयोजकस्यैकस्याभावात् इति भावः॥ **स्वविशेषणवतेत्यादि** ॥ स्वंप्रवर्तमानः पुरुषः तस्य विशेषणम् तन्निष्ठो धर्मः कामनादिः, तद्वत्तायाः स्वविषयसाधनत्वादिरूपस्य तत्संधानं ज्ञानं तज्जन्यत्वस्येत्यर्थः ॥ **लाघवेनेति** ॥ कारणतावच्छेदकलाघवेनेत्यर्थः ॥ तन्मतेकारणतावच्छेदकस्य जन्यत्वादिघटितत्वात् गौरवमिति भावः ॥ **कृतिसाध्येष्टसाधनेति** ॥ अत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमप्यन्तर्भावनीयम् । तेन कृतिसाध्यत्वेन तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वेन चावगते विषसंपृक्ते भोजनादौ न प्रवृत्त्यापत्तिः । विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नस्य कारणत्वकथनं तु प्राचां मतेन ॥ नव्यमते कृतिसाध्यत्वादिज्ञानानां पृथगेव दण्डचक्रादिन्यायेन कारणत्वात् ॥ **प्रयत्नेति** ॥ प्रवृत्तीत्यर्थः ॥ **प्रत्यवायेति** ॥ प्रत्यवायस्य परिहारः प्रागभावः तस्य च दुःखजनकाभावतया ॥ तन्नाशस्यैवेष्टत्वेन फलत्वमिति भावः ॥

न च कथं तत्प्रागभावस्य फलत्वं तस्याजन्यत्वादिति वाच्यम् ॥ यत्सत्त्वेयत्सत्त्वमिति व्यवहारलभ्यस्य स्वरूपसंबन्धरूपस्य संध्यावन्दनप्रयोज्यत्वस्य तत्र सत्त्वेन फलत्वाक्षतेरित्यवधेयम् ॥

दीपिका—ननु 'जोतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र लिङा स्वर्गसाधनकार्यं प्रतीयते यागस्याशुतरविनाशिनः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वायोगात् तद्योग्यं स्थायिकार्यमपूर्वमेव लिङाद्यर्थः ॥ कार्यं, कृतिसाध्यम्।कृते

सविषयत्वाद्विषयाकाङ्क्षायां यागो विषयत्वेनान्वेति, 'कस्य कार्यम्' इति नियोज्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामपदं नियोज्यपरतयान्वेति । कार्यबोद्धा नियोज्यः । तेन 'ज्योतिष्टोमनामकयागविषयं स्वर्गकामस्य कार्यम्' इति वाक्यार्थः संपद्यते । वैदिकलिङ्त्वात् । 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति नित्यवाक्येऽप्यपूर्वमेव वाच्यं कल्प्यते । 'आरोग्यकामो भेषजपानं कुर्यात्' इत्यादि लौकिकलिङः क्रियाकार्ये लक्षणा इति चेत् ॥

नीलकण्ठी—ननु लिङादेः कार्ये एव शक्तिरिति गुरुमतमाशङ्कते—**नन्विति** ॥ इच्छाविशेषरूपस्य यागस्याशुतरविनाशिनः स्वर्गसाधनत्वेन भानं न संभवति अयोग्यत्वादित्यपूर्वरूप एव कार्ये शक्तिरङ्गीकार्येत्याह—**यागस्येति** ॥ **आशुतरविनाशिनः** तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनः ॥ **स्थायि** फलपर्यन्तस्थायि ॥ अन्वयप्रकारं दर्शयति—**कार्यं कृतिसाध्यमिति** ॥ यागे कृतिसाध्यत्वं साक्षात्, अपूर्वे तु यागद्वारा इति बोद्धव्यम् ॥ **कार्यबोद्धेति** ॥ इदं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानवानित्यर्थः ॥ विध्यर्थमुख्यविशेष्यकं शाब्दबोधं दर्शयति—**तेनेति** ॥ स्वर्गकामस्य लिङर्थे कार्ये, तदेकदेशे च यागस्यान्वयेनेत्यर्थः ॥ न्यायमते तु तत्र 'कृतिसाध्यबलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकामः' इति वाक्यार्थबोधः ॥

ननु अपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् कथं तत्र शक्तिग्रह इति चेत् ॥ अत्र प्रवदन्त्यभिज्ञाः । तन्मते तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशक्तिग्रहस्य तादृशोपस्थितेश्च हेतुता, न तु समानविषयकत्वेन हेतुहेतुमद्भावः । एवं च कार्यत्वावच्छिन्ने यत्र कुत्रचित् शक्तिग्रहः । योग्यताबलाच्चापूर्वरूपकार्यस्य शाब्दबोधे भानं न हि यागविषयकमन्यत्कार्यं संभवतीति ॥

ननु नित्ये फलाभावात् कथं तत्रापूर्वबोधकतेत्यत आह—**यावज्जीवमिति** ॥ **अपूर्वमेवेति** ॥ कार्यत्वेनेत्यादि ॥ यद्वा पूर्वमित्यर्थः॥ लौकिकस्थलेऽपूर्वभानासंभावादाह—**आरोग्येति** ॥ **क्रियाकार्य इति** ॥ धात्वर्थनिष्ठकार्यत्व इत्यर्थः ॥

दीपिका— न ॥ यागस्याऽयोग्यतानिश्चयाभावेन साधनतया प्रतीत्यनन्तरं निर्वाहार्थम् अवान्तरव्यापारतयाऽपूर्वकल्पनात् ॥ कीर्तनादिना नाशश्रुतेर्न यागध्वंसो व्यापारः। लोकव्युत्पत्तिबलात् क्रियायामेव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं लिङा बोध्यत इति लिङ्त्वेन विध्यर्थकत्वम्,आख्यातत्वेन यत्नार्थकत्वम्। पचति पाकं करोतीति विवरणदर्शनात्, किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरात् चाख्यातस्य प्रयत्नार्थकत्वनिश्चयात् ॥

नीलकण्ठी—लौकिकालौकिकसाधारण्येन कार्यत्वादावेव लिङादेः शक्तिरङ्गीकार्या इत्याशयेन समाधत्ते—**यागस्येति** ॥ अयोग्यत्वात् यागस्य स्वर्गसाधनत्वेन भानं न संभवतीत्युक्तदोषं निराचष्टे—**अयोग्येति** ॥ अयोग्यतासंशयसत्त्वेपि तस्याविघटकत्वात् शाब्दबोधो भवत्येवेति भावः ॥ वाक्यादिष्टसाधनत्वे यागेऽवगते तस्याशुतरविनाशिनो व्यापारं विना फलजनकत्वासंभवात् तन्निर्वाहाय अपूर्वं कल्प्यते इत्याह—**तन्निर्वाहार्थमिति** ॥

ननु यागध्वंसस्यैव व्यापारत्वमस्तु किमपूर्वकल्पनेन इत्यत आह— **कीर्तनादिनेति** ॥ आदिना ' कर्मनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलङ्घनात् । गण्डकीबाहुतरणात् धर्मः क्षरति कीर्त्तनात् ' इत्यत्रोक्तकर्मनाशाजलस्पर्शादिपरिग्रहः ॥ ध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गधारापत्तिरित्यपि दूषणं विभावनीयम् ॥ **लोकव्युत्पत्तीति** ॥ लोकव्यवहार

इत्यर्थः ॥ स च या यत्र प्रवर्त्तते स कृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वेन च तज्जानातीत्येवंरूपः ॥ केचित्तु यदृच्छया यत्र प्रवृत्तिः तत्तत्साधनमिति लोकव्यवहार इत्याहुः ॥ नव्याः पुनः लोके पचेतेत्यादिलिङा-दिसमभिव्याहारस्थले क्रियायामेव कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वबोध इति नियमबलादित्यर्थः ॥ सर्वत्रेति शेष इति व्याचख्युः॥ **आख्यातत्वेनेति** ॥ तच्च संकेतसंबन्धेनाख्यातपदवत्त्वं तिप्त्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकमिति तु नव्याः ॥ **यत्नार्थकत्वं** कृतित्वावच्छिन्न-वाचकत्वम् ॥ **किंकरोतीति** ॥ कृतित्वावच्छिन्ने जिज्ञासितसंबन्धकं हि तत्तत्प्रश्नवाक्यम् ॥ उत्तरवाक्यस्य कृतित्वावच्छिन्ने पाकसंबन्धे बोधकत्वे एव तन्निवर्तकत्वम् नान्यथेति भावः ॥

दीपिका–रथो गच्छतीत्यादौ अनुकूलव्यापारे लक्षणा। देवदत्तः पचति, देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः, इत्यादौ कर्त्तृ-कर्मणोर्नाख्यातार्थत्वम् । किं तु तद्गतैकत्वादीनामेव । तयोराक्षेपादेव लाभः ॥

नीलकण्ठी–ननु 'रथो गच्छति' इत्यादौ आख्यातस्य कृति-बोधकत्वासंभवात् तदनुरोधेन व्यापार एव शक्तिर्वक्तव्येत्यत आह– **रथोगच्छतीत्यादाविति** ॥ व्यापारे अनुकूलोत्कीर्तनं तु तेन सम्बन्धेन व्यापारे गमनस्यान्वयलाभाय ॥ नव्याः पुनः गच्छती-त्याख्यातस्य जानातीत्यादाविव आश्रयत्वे निरूढलक्षणा । न चाश्र-यता सम्बन्धेनैव प्रथमान्तार्थे गमनादेरन्वयेन निर्वाहे आश्रयत्वे निरूढलक्षणाकल्पनं निरर्थकमिति वाच्यम् । नामार्थयोरिव धात्वर्थ-नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेन अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् तत्र तथा अन्वयासंभवात् ॥ स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकादेर्धात्वर्थे पाकेऽन्वया-दभेदातिरिक्तेति ध्येयम् ॥ वैयाकरणमतं निराचष्टे–**देवदत्त इति**॥

नाख्यातार्थत्वमिति ॥ आख्यातस्य कर्त्रादौ शक्तिस्वीकारेऽनन्त-कृत्यादेः शक्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकर्तव्यम् । कृत्यादौ शक्तिस्वीकारे तु कृतित्वादिजातेः शक्यतावच्छेदकत्वाल्लाघवमिति भावः॥ **तद्गतैक-त्वादीनामेवेति ॥** आख्यातार्थत्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥ आदिना कृत्यादिपरिग्रहः ॥

ननु तर्हि कर्तृकर्मणोः कथं लाभ इत्यत आह—**तयोरिति ॥ आक्षेपादेवेति ॥** परमतेन । स्वमते तु प्रथमान्तपदेनैव तल्लाभात् ॥ 'देवदत्तः तन्दुलं पचति' इत्यत्र 'तन्दुलकर्मकपाकानुकूल-कृतिमान् देवदत्तः' इत्यन्वयबोधः ॥ 'देवदत्तेन पच्यते तन्दुलः' इत्यत्र तु देवदत्तसमवेतकृतिजन्यपाककर्मीभूतस्तन्दुलः इति शाब्द-बोधः ॥ न च 'देवदत्तः पचति' इत्यत्र तृतीया, 'तन्दुलः पच्यते' इत्यत्र च द्वितीया स्यात् तत्र कर्तृकर्मणोराख्यातेनाभिधानादिति वाच्यम् ॥ अनभिहिते कर्तृत्वे तृतीयायाः, तादृशे च कर्मत्वे द्विती-यायाः विधानेन अदोषादिति ध्येयम् ॥

दीपिका—प्रजयतीत्यादौ धातोरेव प्रकर्षे शक्तिः ॥ उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न तु तत्र शक्तिरस्ति ॥

नीलकण्ठी—उपसर्गाणां वाचकत्वमतं निरस्यति—**प्रजयती-त्यादाविति ॥** ननु धातुनैव प्रकर्षादेर्बोधे प्रशब्दादेर्वैयर्थ्यमत आह—**उपसर्गाणामिति ॥** द्योतकत्वं तात्पर्यग्राहकत्वम् । एतेन 'इतरनिपातानां वाचकत्वम्' इति सूचितम् ॥

तथाहि—एवकारस्यायोगव्यवच्छेदोर्थः 'शंखः पाण्डुर एव' इत्यादौ अन्ययोगव्यवच्छेदश्च 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ इत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् ॥

दीपिका—पदार्थज्ञानस्य परमप्रयोजनं मोक्षः तथा

हि "आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति श्रुत्या श्रवणादीनां तत्त्वसाक्षात्कारे हेतुत्वबोधनात् ॥ श्रुत्या देहादिविलक्षणात्मज्ञाने सत्यप्यसंभावनानिवृत्तेः युक्त्यनुसंधानरूपमननसाध्यत्वात् । मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि मोक्षोपयोगित्वम् । तदनन्तरं श्रुत्योपदिष्टयोगविधिना निदिध्यासने कृते तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्मसाक्षात्कारे सति देहादौ अहमभिमानरूपमिथ्याज्ञाननाशे सति दोषाभावात् ॥ प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरभावात् । जन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे चरमदुःखध्वंसरूपो मोक्षो जायते ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाधनम् । मिथ्याज्ञाननिवृत्तेः ज्ञानमात्रसाध्यत्वात् । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति साधनान्तरनिषेधात् च ॥

नीलकण्ठी–प्रेक्षावत्प्रवृत्तये सकलकामनाविषयमुक्तिप्रयोजनकतां दर्शयति–**पदार्थज्ञानस्येति** ॥ पदार्थतत्त्वज्ञानस्येत्यर्थः ॥ अन्येषामवान्तरप्रयोजनानामपि सद्भावादाह–**परमेति** ॥ श्रुतेरयमर्थः–'अरे मुमुक्षुणात्मा द्रष्टव्यः' मुमुक्षोः आत्मदर्शनम् इष्टसाधनम् इति यावत् । आत्मदर्शनोपायं दर्शयति–**श्रोतव्य इत्यादि** ॥ तेनार्थक्रमेण शब्दक्रमस्त्यक्तो भवति 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवागूं पचति' इत्यादिवत् ॥ **असंभावनानिवृत्तेरिति** ॥ अप्रामाण्यज्ञाननिवृत्तेरित्यर्थः ॥ **युक्त्यनुसंधानेति** ॥ अयं भावः युक्तिभिरनुचिन्तनं मननम् । तच्च आत्मन इतरभिन्नत्वेन अनुमानम् । तच्च भेदप्रतियोगीतरज्ञानसाध्यम् । तदर्थं सकलपदार्थनिरूपणमिति मोक्षोपयोगित्वं विशदयति–**तदनन्तरमिति** ॥ मननानन्तरमि-

त्यर्थः ॥ श्रुतस्यार्थस्य नैरन्तर्येण अनुसंधानरूपनिदिध्यासनस्य उपायमाह-**योगविधिनेति** ॥ इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य इन्द्रियेभ्यः मनः प्रत्याहृत्य साक्षात्कर्तव्ये वस्तुनि मनःप्रणिधानं **योगः** ॥ **तदनन्तरं** निदिध्यासनानन्तरम् । **मिथ्याज्ञाननाशे** ॥ वासनासहितमिथ्याज्ञाननाशे ॥ **दोषः** रागादिः । एवकारेण कर्मव्यवच्छेदः ॥ **मिथ्याज्ञानेति** ॥ शुक्त्यादौ रजतभ्रमो विशेषदर्शनेनैव यथा निवर्तते तथा प्रकृतेपीति भावः ॥

दीपिका-ननु ' तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने ' इति कर्मणोपि मोक्षसाधनत्वश्रवणात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति चेत् ॥ न ॥ ' नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् । ज्ञानं च विमलीकुर्वन् अभ्यासेन च पाचयेत् ॥ अभ्यासाच्च क्वचिज्ज्ञानं कैवल्यं लभते नरः ॥ इत्यादिना कर्मणो ज्ञानसाधनत्वप्रतिपादनात्, ज्ञानद्वारैव कर्ममोक्षसाधनम्, न साक्षात् ॥ तस्मात् पदार्थज्ञानस्य मोक्षः परमप्रयोजनम् इत्येव रमणीयमिति ॥

नीलकण्ठी- ' कैवल्यं लभते नरः ' इत्यादिना ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ' इत्यादि श्रुतेः ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्म सात्कुरुते तथा ' इत्यादिस्मृतेश्च संग्रहः ॥ **ज्ञानद्वारैवेति** ॥ अत्रायं क्रमः निष्कामनया भगवत्प्रीत्यर्थं कृतैः कर्मभिर्दुरितक्षयरूपात्मशुद्धिर्भवति । ततो विषयेषु वैराग्यम् । ततः श्रवणादौ प्रवृत्तिः । ततः श्रवणादिक्रमेण तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ पूर्वोक्तमिथ्याज्ञाननाशादिक्रमेण मोक्षनिष्पत्तिः ॥ अधिकमस्मदीयाभिनवचिन्तामणिव्याख्यायामनुसंधेयं तर्ककर्कशविचारचातुरीधुरीणैरिति ॥

मूलम्—कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।
अन्नंभट्टेन विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥१॥

इति तर्कसंग्रहः समाप्तः ॥ १ ॥

दीपिका—इति श्रीमदन्नंभट्टोपाध्यायाविरचिता तर्कदीपिका समाप्ता ॥

नीलकण्ठी—कौण्डिन्यगोत्रसंभूतो नीलकण्ठाख्यपण्डितः ।
कृतिमार्पि पदे तस्मै चन्द्रचूडाय मङ्गलम् ॥

इति श्रीमत्पाणेवंशपयःपारावारराकाचन्द्रायमाणपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीरामभट्टतनूजश्रीनीलकण्ठभट्टविदुषा विरचितः तर्कसंग्रहदीपिकाप्रकाशः समाप्तः ॥ १ ॥

सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थः ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-

खेमराज श्रीकृष्णदास

"श्रीवेंकटेश्वर" छापाखाना, खेतवाड़ी—बम्बई.